

De glazeniersfamilie Crabeth en hun werkzaamheden in Saint-Hubert d'Ardenne

Sinds de zestiende eeuw werden de glazeniers Dirck en Wouter Pietersz Crabeth algemeen beschouwd als geboren en getogen Gouvenaars. De vraag naar hun mogelijke herkomst werd niet gesteld, omdat weinig erop wees, dat zij van elders kwamen. De beroemde 'Goudse Glazen', die de broers in de jaren 1554-1571 voor de Sint-Janskerk vervaardigden, werden daarom aangemerkt als het autonome hoofdwerk met nauwelijks een voorgeschiedenis. Dit oeuvre vormt tot op heden het belangrijkste ingrediënt van Gouda's glorie, waarmee de stad zich vanaf het begin onlosmakelijk heeft verbonden.

In 1938 kwam er een kentering in het beeld over de origine van het geslacht Crabeth. In *De Nederlandsche Leeuw* publiceerde secretaris P. Beelaerts van Blokland van de Stichting Nederland's Patriciaat, een archiefvondst over vader 'Pierre Crabais, fils de Thierry, maistre verrier', die in juni 1507 een huis verkocht in het Noord-Franse Lille.¹ In 1967 werd het beeld door streekarchivaris H.B.M. Essink opnieuw bijgesteld met het bericht in het *Arnhem's Dagblad*, dat de bakermat van de Crabeths niet had bestaan in Gouda, maar in het Brabantse Cuijk.²

Voorzitter A.A.J. Rijksen van de Stichting Fonds Goudse Glazen reageerde met name op de laatste vondst gereserveerd en kon zich maar moeilijk voorstellen, dat 'zijn' Crabeths geen Gouvenaars waren.³ Hij vond L. van Tongerloo, medewerker van het Instituut voor Geschiedenis van de Utrechtse Rijksuniversiteit, in 1970 bereid om het nieuwe feit nader te onderzoeken. In de daarop volgende jaren bestudeerde zij de relevante Gelderse en Brabantse archieven en kwam in 1984 tot de conclusie, dat de voorouders van de Crabeths wel degelijk afkomstig waren uit het land van Cuijk.⁴

Ruim vijftientig jaar na Van Tongerloo's speurwerk pak ik de draad weer op en zal de vóór-Goudse periode van Dirck en Wouter Crabeth in deze bijdrage belichten.⁵ Aan de hand van gegevens uit de reeds bekende materiële en geschreven bronnen, aangevuld met recente onderzoeksresultaten, doe ik verslag van de glasactiviteiten van Pieter Dircksz Crabeth en zijn zonen in Saint-Hubert d'Ardenne. De profielschetsen van hun opdrachtgevers geven inzicht tot welk netwerk de glazeniers moeten worden gerekend.

'Peter Crabet van Cuijck glaesmecker woenende totter Goude in Hollant'

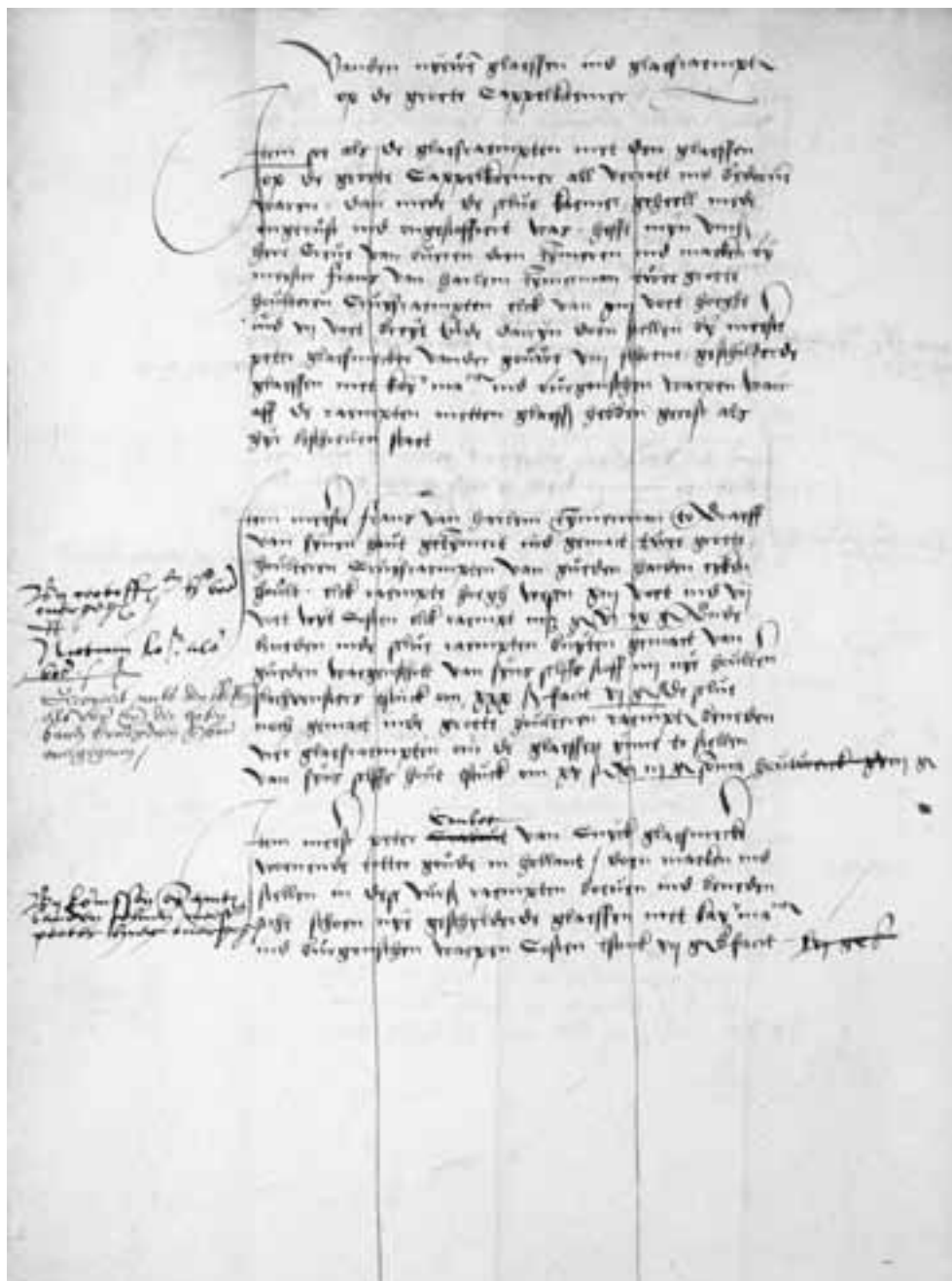
In de veertiende en vijftiende eeuw verwisselde het land van Cuijk voortdurend van eigenaar en werd de stad Grave het belangrijkste bruggenhoofd tussen Gelre en Brabant en speelbal van de oorlogzuchtige hertogdommen. Om aan deze situatie een einde te maken annexeerde Maximiliaan van Oostenrijk als representant van de hertog van Brabant het territorium in 1485 en verklaarde het neutraal. Militair en bestuurlijk kwam het land van Cuijk met inbegrip van Grave nu rechtstreeks te staan

onder het landsheerlijk gezag van Maximiliaan als regent voor zijn zoon Filips de Schone. In 1486 werd het gebied in pand gegeven aan Cornelis van Glymes, heer van Zevenbergen, die het ambt van drost en kapitein twaalf jaar lang vervulde. Na zijn overlijden in 1508 erfde zijn schoonzoon Floris van Egmond, graaf van Buren, het pandschap en het ambt.⁶

Vanwege de strategische ligging van Grave liet Floris van Egmond in de jaren 1515 tot 1525 grootschalige uitbreidingen en versterkingen aan het kasteel uitvoeren. Karel V wilde als blooteigenaar en financieel medeverantwoordelijke echter op de hoogte blijven van alle bouwactiviteiten. Daarom diende graaf Floris regelmatig facturen in bij de Brabantse rekenkamer te Brussel, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen de militaire verbouwingen, die de keizer bekostigde, en verfraaiingen, die door de pandheer werden betaald.⁷

In het rekenboek van de Graafse rentmeester Hendrik Creeft betreffende de derde fase van de verbouwing vinden we een vermelding van twee kruisramen van hard

¹ Rekening met de vermelding van vier Bourgondisch-Habsburgse wapenglazen gemaakt door Pieter Dircksz Crabeth in opdracht van Floris van Egmond-Buren voor zijn kasteel te Grave (1522). Opvallend is de pennenstreek, waarmee de naam 'Crabout' wordt doorgehaald en veranderd in 'Crabet'. ARAB, Rekenkamer van Karel V, hertog van Brabant, inv.nr. 26432, fol. 9v (Bijlage, nr. 1: transcriptie).

eikenhout (ca. 4 x 2 m), die door timmerman Frans van Haarlem in de grote kapelkamer van het kasteel waren geïnstalleerd. Voor de vensters, elk door een kozijn in vieren verdeeld, vervaardigde ‘meester Peter Crabet van Cuijck glaesmecker woenende totter Goude in Hollant’ acht glazen met de wapens van het Bourgondisch-Habsburgse huis. De kosten bedroegen 56 Brabantse gulden (afb. 1 en bijlage nr. 2).⁸

Opvallend bij het affhoren van de rekening is de pennenstreek van de controlerende ambtenaar, waarmee de naam ‘Crabout’ resoluut werd doorgehaald en veranderd in de Waalse variant ‘Crabeth’. Genoot de glazenier onder deze achternaam meer bekendheid in Brussel? Uit de doorgestreepte bedragen en de aantekening in de marge valt verder op te maken, dat er geen toestemming tot uitbetaling door landvoogdes Margaretha van Oostenrijk werd verleend, omdat de post was geroyeerd. De heraldische glazen kwamen dus voor rekening van Floris van Egmond, want het betrof hier, zoals gezegd, een versiering van het kasteel.

Overigens komt Pieter Crabeth gedurende de verbouwwingswerkzaamheden aan het kasteel slechts één keer voor in de nauwkeurig bijgehouden rekenboeken en waarschijnlijk werd hij speciaal voor deze opdracht aangezocht. De relatie met zijn voormalige heer Floris van Egmond en de band met het land van herkomst speelden hierbij ongetwijfeld een rol.⁹

Opdrachtgever een: Floris van Egmond, tweede graaf van Buren (1469-1539)

We noemden reeds Floris van Egmond-Buren als pandheer van het land van Cuijk, maar zijn wereldlijke status reikte verder (afb. 2).¹⁰ Vanaf 1493 was hij kamerheer in de hofhouding van Filips de Schone. Tijdens diens eerste tocht naar Spanje (1501-1503) reisde Floris mee in het gevolg van de Bourgondische hertog en zijn vrouw Johanna

2

Jan Gossaert, genaamd Mabuse,
Portret van Floris van Egmond,
graaf van Buren, ca.1519, olieverf
op paneel, 39,8 x 29,3 cm.
Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr.
SK-A-217. Sinds 1948 in bruikleen
aan het Koninklijk Kabinet van
Schilderijen Mauritshuis, Den
Haag.

van Castilië. Daarna voerde hij als admiraal de vloot aan, die het vorstelijke paar voor de tweedemaal naar Spanje (1505-1506) bracht voor de bevestiging van Filips de Schone tot koningsgemaal door de Catalaanse Cortes. In 1505 werd Floris van Egmond verkozen tot ridder van het Gulden Vlies in Middelburg en een jaar later volgde zijn benoeming tot lid van de hofraad van Margaretha van Oostenrijk. Vanaf 1513 bekleedde hij wederom de betrekking van kamerheer, nu aan het hof van Karel V, en daarna volgde zijn aanstelling tot lid van de Raad van State (1531-1539).

Floris van Egmond speelde een cruciale rol bij de onderwerping van het hertogdom Gelre. Als enige wist hij tegenstand te bieden aan zijn achterneef, hertog Karel van Egmond, en vanaf 1510 was hij stadhouder van Gelre in de door de Habsburgers beheerste delen. In 1511-1515 verving hij zijn zieke oom Jan van Egmond als coadjutor-stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland en daarna was hij twee jaar stadhouder van Friesland (1515-1517).

Maar bovenal was Floris van Egmond een beroemde aanvoerder, die de Habsburgers inzetten op wisselende, militaire posities. Toen Karel V de Nederlanden in 1522 verliet, wees hij hem aan als bevelhebber en kapitein-generaal van het Nederlandse leger, een functie die hij geregeld in actieve dienst zou blijven vervullen tot aan zijn dood. Zijn laatste krijgsdaad was de zegevierende inval in Frankrijk, waarmee hij de wapenstilstand met kroonprins Hendrik II in 1537 te Bomy wist af te dwingen.¹¹

Dirck en Wouter Crabeth in Saint-Hubert d'Ardenne (1522-1523)

Uit mijn onderzoek komt naar voren, dat er een patronagerelatie bestond tussen het huis Van Egmond en de glazeniers Crabeth. Zestig procent van de ruim twintig gedocumenteerde, monumentale glazen zijn vervaardigd in opdracht van dit adellijke geslacht of waren haar leden hierbij indirect betrokken. Te beginnen bij de zojuist genoemde wapenglazen van Pieter Crabeth voor het Graafse kasteel van Floris van Egmond en een halve eeuw later eindigend met Floris' kleindochter, Margaretha van der Marck, die bij Dirck Crabeth zijn *magnum opus* en laatste raam *Judith en Holofernes* (1571) voor de Sint-Janskerk in Gouda bestelde.¹²

Voorts zijn er twee rekwesten bekend, waarin de Egmonds werden verzocht om leden van de familie Crabeth te begunstigen. Met succes, want in de akte van 1496 begiftigde stadhouder Jan van Egmond op voorspraak van Wouter van Baexen, drost van IJsselstein, de 'schemelen armen iongen Peter Krabout' met het vruchtgebruik van de kosterij te Hagestein (bijlage nr.1).¹³ Waarschijnlijk vervulde hij niet zelf het kosterschap, maar liet het ambt tegen betaling waarnemen en gebruikte het inkomen om zijn leertijd tot glazenier te betalen.¹⁴

Tijdens mijn onderzoek naar het koningsglas van Filips II en Mary Tudor (1557) ontdekte ik een tweede verzoekschrift.¹⁵ Het betreft een brief van abt Nicolas (Collart) de Malaise van de abdij Saint-Hubert in de Luxemburgse Ardennen, waarin hij de aandacht van Floris van Egmond vestigt op 'Wother le filz maistre Pierre le voirier de Grave', die door een achterwaartse manoeuvre met zijn paard per ongeluk een man doodde (afb. 3, 6 en bijlage nr. 3).¹⁶

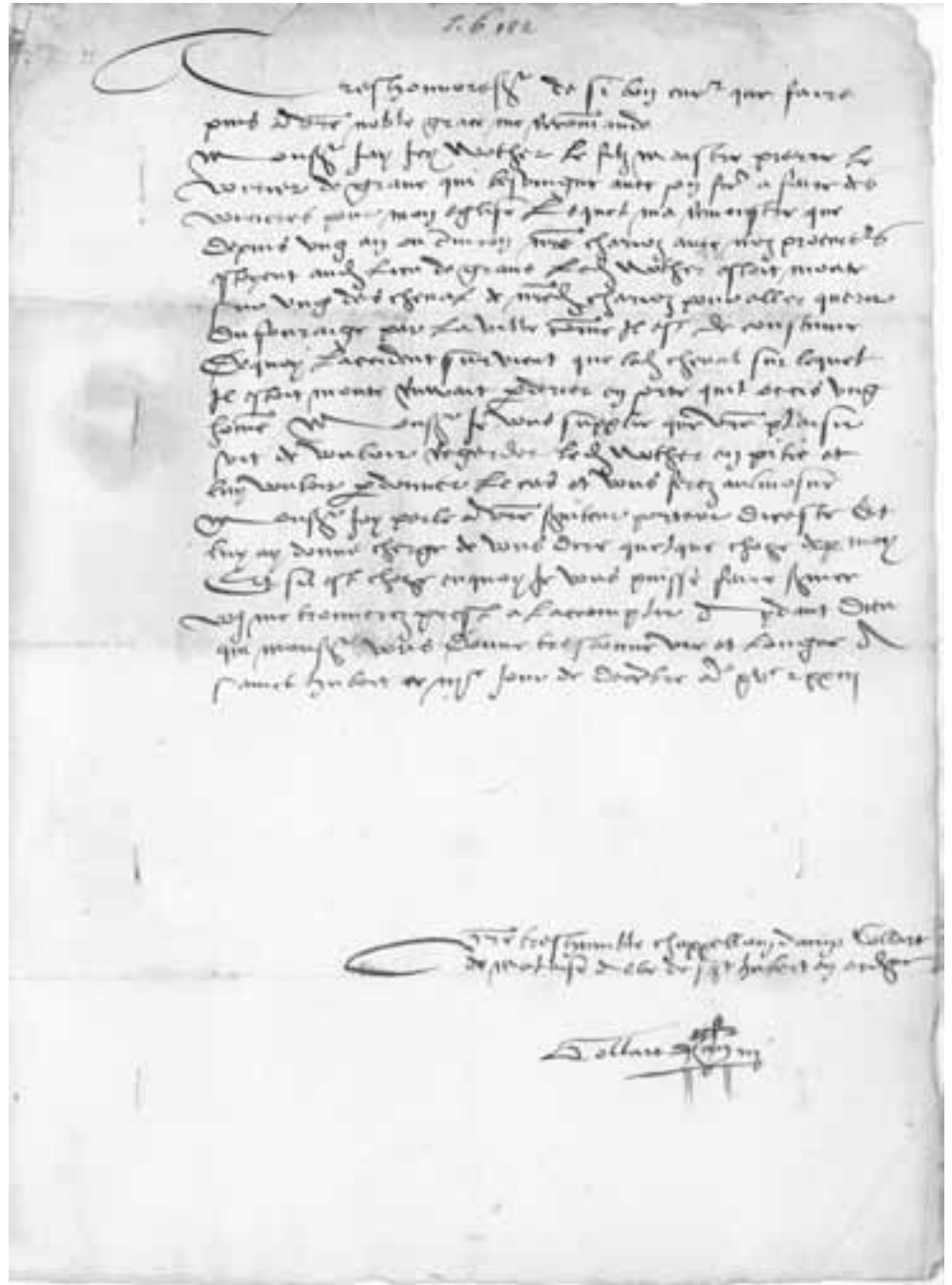
Saint-Hubert 3 december 1523

Aan de zeer geëerde heer, mijn heer de graaf van Buren, luitenant van de keizer et cetera

Zeer geëerde heer, die een zo goed hart heeft, dat ik me bij uw genade durf aanbevelen.

Mijn heer, ik heb hier Wouter, de zoon van meester Pieter, de glazenier uit Grave, die met zijn broer doende is ramen te vervaardigen voor mijn kerk. Hij heeft mij verteld, dat een

Brief van abt Nicolas de Malaise (03-12-1523) van de abdij Saint-Hubert d'Ardenne aan Floris van Egmond-Buren over Wouter Pietersz Crabeth, die bij het bestijgen van zijn paard in Grave een ongeluk veroorzaakte, waarbij een man werd gedood. NA, Archief van de Nassause Domeinraad, dl. 2, 1955, inv.nr. 1029 (Bijlage, nr. 3: transcriptie; p. xxx, vertaling).

jaar of daaromtrent geleden onze wagen met onze begeleiders in Grave was. Genoemde Wouter besteed een van de paarden van onze wagen om in de stad foerage te gaan halen, zoals gebruikelijk is. Toen gebeurde het ongeluk, waarbij het paard waarop hij was gaan zitten, achteruitsloeg en daarbij een man doodde.

Mijn heer, ik smeek u, dat het u moge behagen om deze Wouter met mededogen aan te zien en hem het delict te vergeven en een gunst uit medelijden te doen.

Mijn heer, ik heb met uw dienaar de bezorger dezes gesproken en hem opgedragen namens mij met u te spreken. En wanneer er iets is wat ik voor u zou kunnen doen, mijn heer, dan zult u mij bereid vinden om het te volbrengen.

Met Gods hulp geve de Heer u een zeer goed en lang leven.

Uw zeer nederige kapelaan en vriend Collart de Malaise, abt van Saint Hubert in Andage.¹⁷

Wie is 'Wother' en is de jonge glazenier te vereenzelvigen met Wouter Crabeth? Opmerkelijk is in ieder geval de vermelding van zijn vader 'maistre Pierre le voirier de Grave' en van de broer met wie hij de beglazing van de Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk in Saint-Hubert gezamenlijk uitvoerde. Bovendien weten we, dat Pieter Crabeth gedurende de derde fase van de verbouwing van het kasteel werkzaam was in Grave in verband met de Bourgondisch-Habsburgse wapenglazen.¹⁸ Laten we dit tijdstip nader preciseren.

Hoewel de posten niet chronologisch in de rekenboeken zijn ingeschreven, is het frappant, dat op de pagina voorafgaande aan de folio met de rekenpost van Pieter Crabeth, is vastgelegd, dat werklieden in de zomer van 1522 met de bouw van een nieuwe brouwerij en een 'porthuysken' waren begonnen.¹⁹ Overtuigender is echter de mededeling, dat in dezelfde zomer de muren van de grote kapelkamer met leem werden bestreken.²⁰ Uit deze afsluitende arbeid mag men concluderen, dat de wapenvensters later dat jaar zijn aangebracht ter voltooiing van de kamer. Het is daarom aan te nemen, dat Pieter Crabeth en zijn zoon Wouter elkaar in de tweede helft van 1522 in Grave hebben ontmoet.²¹

Welke redenen zijn er nog meer, die de aanwezigheid van Wouter Crabeth en zijn broer te Saint-Hubert kunnen verklaren? Allereerst impliceert het ambulante karakter van het glazeniersberoep, dat de ambachtlieden daarheen trokken, waar voor langere of korte tijd werk werd gegarandeerd. Dit valt op te maken uit het feit, dat Pieter Crabeth in 1507 een huis in Lille verkocht, zoals is aangestipt, en vier jaar later de stad Gouda verkoos tot zijn vaste woon- en werkplaats.²²

Als tweede argument moet worden opgemerkt, dat het prinsbisdom Luik, voor de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559, de huidige provincie Noord-Brabant, de helft van Belgisch Brabant, een deel van Antwerpen, de twee Limburgen, Namen, de helft van Belgisch Luxemburg en een stukje Rijnland omvatte.²³ Bestuurlijk was het prinsbisdom onderverdeeld in acht aartsdiakenaten, waaronder Kempenland en Ardenne. Kempenland bezat veruit het grootste oppervlakte en telde zeven dekenaten, waaronder Cuijk. Dit laatste ambtsgebied viel weer onder dezelfde kerkrechtelijke jurisdictie als Saint-Hubert in het aartsdiakenaat Ardenne. De Maas vormde de natuurlijke noordoost grens en de rivier was tegelijk de belangrijke verbindingsader, die het land van Cuijk direct verbond met het hart van het prinsbisdom Luik.

Dus, in plaats dat de blik van de glazeniers Crabeth gericht was naar het westen, naar Holland welteverstaan, zoals men tot nu toe opmaakte uit de bekende gegevens, lag een deel van hun werkterrein in het zuidoostelijke deel van de Oude Nederlanden, en elders. Deze veronderstelling wordt bevestigd door een vermelding in de *Beschryving der Stad Gouda* (1713) van Ignatius Walvis: 'Van Wouter verhaald men, dat hy buiten 's lands reisde, Vrankrijk en Italiën bezocht, voor eene gewoonte hebbende een glas alleen ten bewijs van sijne konst te schilderen, en dan voort te trekken'.²⁴

De volgende vraag, die opkomt, is: met welke broer werkte Wouter Crabeth in Saint-Hubert samen? We nemen aan, dat Dirck de oudste was, aangezien de eerste zoon vaak werd vernoemd naar de grootvader in mannelijke lijn met de gebruikelijke patroniemwisseling Dirck Pieter (grootvader) en Pieter Dirck (vader) etc. De tweede zoon kreeg meestal de naam van de vader van moederszijde. Met enige terughoudendheid mag daarom worden verondersteld, dat Dirck supervisie had over het project in Saint-Hubert en het karwei bleef bewaken, terwijl de jongere Wouter verantwoordelijk was voor het transport naar Grave (afb. 4 en 5). De aanleiding van het reisdoel kan zijn geweest, dat hij materialen of gereedschappen kwam ophalen in het atelier van zijn vader. Meer aannemelijk is het vervoer van voltooide ramen of panelen, omdat het transport de bescherming genoot van de begeleiders van abt Nicolas de Malaise.²⁵

4
Cornelis Ketel, *Portret van Dirck Pietersz Crabeth*, ca. 1566-1573, olieverf op paneel, 56,5 x 47,5 cm. Gouda, Sint-Janskerk. Foto Kees Kuil.

5
Cornelis Ketel, *Portret van Wouter Pietersz Crabeth*, ca. 1566-1573, olieverf op paneel, 56,5 x 47,5 cm. Gouda, Sint Janskerk. Foto Kees Kuil.

Toevallig leren we in dezelfde periode een derde broer Adriaen in *Het Schilderboek* (1603-1604) van Karel van Mander kennen.²⁶ Waarschijnlijk was de Haarlemse kunsthistoricus goed geïnformeerd over de Crabeths door zijn vriend Cornelis Ketel (1548-1616) vanwege de veelvuldige contacten en de hechte relatie, die er bestond tussen de beide Goudse families.²⁷ Rond 1524 leerde Adriaen Crabeth bij Jan Swart van Groningen (kort vóór 1500-ca.1560), toen de kunstschilder in de stad aan de Hollandse IJssel woonde.²⁸ Hij zal ongeveer twaalf tot veertien jaar zijn geweest en dus de jongste van de drie broers.²⁹ Adriaen wordt niet genoemd in het eigenboek van 1553 betreffende de verkoop van het ouderlijke woonhuis in de Zeugstraat, en hieruit volgt, dat de begaafde leerling vóór deze datum, en volgens Van Mander, te Autun in de Franse Bourgogne op jonge leeftijd is overleden.³⁰

We keren terug naar de brief van Nicolas de Malaise. Welk vonnis zou Wouter Crabeth zijn opgelegd, indien hij was veroordeeld voor *dood door schuld*. Een beknopt overzicht van een aantal alternatieven.

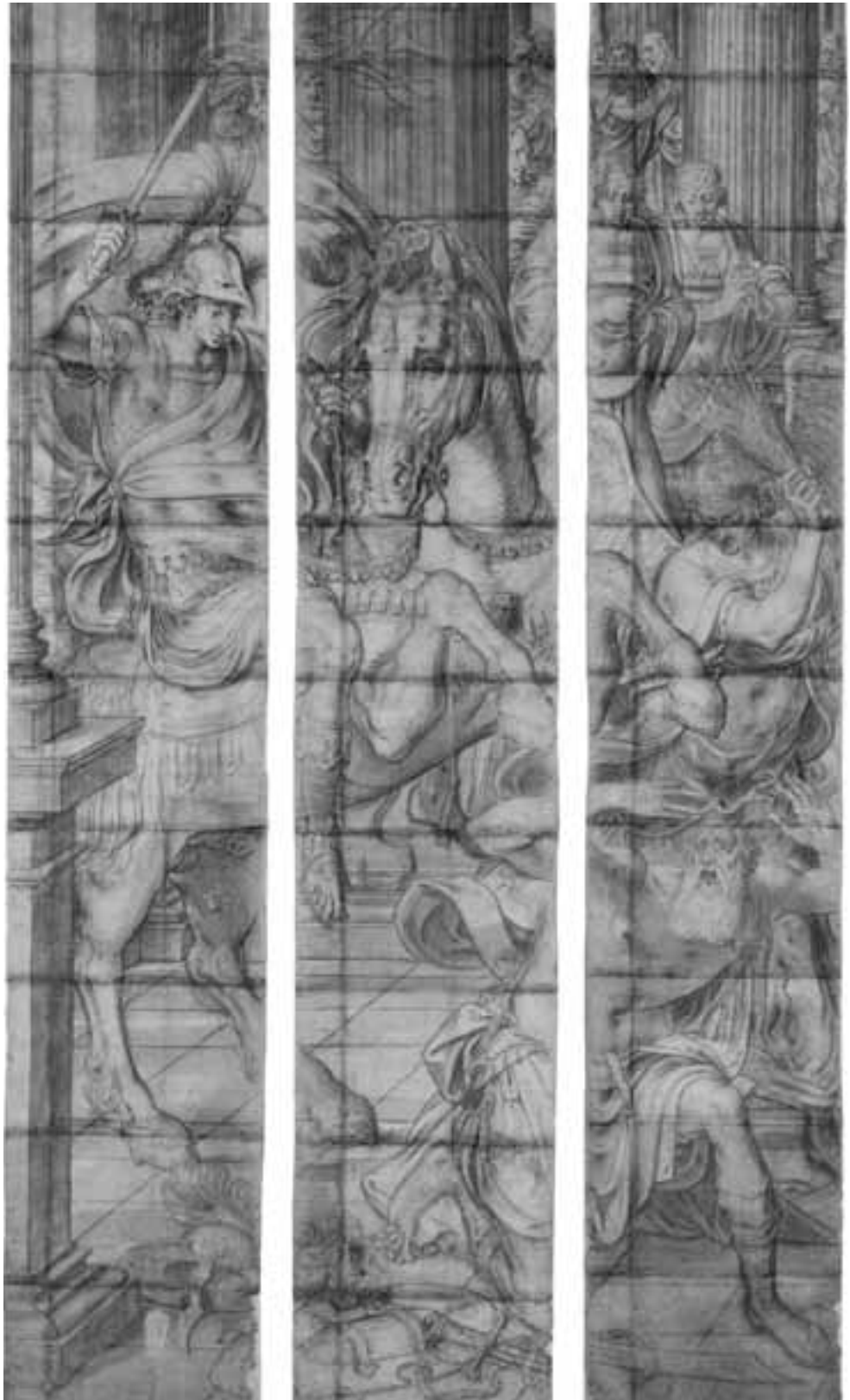
In de ambtmansrekeningen van het kwartier van Nijmegen, waartoe het land van Cuijk tot aan de annexatie door Maximiliaan van Oostenrijk in 1485 strafrechtelijk werd gerekend, komt de juridische term dood door schuld als zodanig niet voor. Wel werd de toedracht beschreven van alle gevallen, waarbij er geen kwade opzet in het spel was. De gebruikelijke straf voor een dergelijk delict beperkte zich tot de verbeurdverklaring van paard en wagen, al dan niet met de lading.³¹ Een complicerende factor is, dat het wagenspan niet toebehoorde aan Wouter, maar in eigendom was van de abdij.

Een andere mogelijkheid bood het gratierecht, dat Floris van Egmond als pandheer van het land van Cuijk binnen zijn territorium bezat. In de brief dringt abt Nicolas de Malaise er dan ook bij de graaf sterk op aan om van dit recht gebruik te maken en de

Wouter Pietersz Crabeth, *De tempeluitdrijving van Heliodorus*, carton voor het gebrandschilderde glas, 1566, zwart krijt en grijze was, gehoogd met wit, 13,6 x 4,7 m. Gouda, Archief Sint Janskerk. Foto Kees Kuil.

Wouter Crabeth ontleende zijn ontwerp aan Rafaël Sanzio's fresco in de *Stanza di Eliodoro* (1511-1512), Vaticaanstad. Wellicht werd de glazenier, tijdens het ontwerpen van het getoonde cartonfragment, herinnerd aan het ongeval in Grave, waar zijn paard door een achterwaartse manoeuvre per ongeluk een man doodde (zie afb. 3, brief).

In 2002-2003 werd het carton door schrijver dezes gerestaureerd.

glazenier clementie te schenken.³² Wellicht kwam ook in aanmerking het gratiemiddel *compositie*, waarbij strafvervolgning met een schikkingsbedrag, bepaald door de graaf, werd afgekocht op voorwaarde, dat de familie van het slachtoffer zich voldaan verklaarde en bereid was zich met de dader te verzoenen. Tenslotte was er misschien sprake van *remissie*, gratieverlening na doodslag, waarbij Wouter, na zijn vlucht naar

7

Afdekplaat met afbeeldingen van de abten Nicolas de Malaise (links) en Jean de Schenmalle, ca. 1538, zwarte kalksteen, 264 x 175 cm. Saint-Hubert d'Ardenne, Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk. Foto Guy Focant, SPW.

Saint-Hubert, voor een beperkte tijd een vrijgeleide werd verschaft om terug te keren naar Grave om zich te reconciliëren met de getroffen familie na de betaling van een door de Brabantse rekenkamer vastgestelde boete.³³ Door het ontbreken van meer informatie blijft deze kwestie helaas onbeantwoord.

Opdrachtgever twee:

Nicolas de Malaise, abt van Saint-Hubert d'Ardenne (1503-1538)

In 1503 werd Nicolas de Malaise tot abt gekozen van de benedictijnenabdij Saint-Hubert te Andage en hij behield deze waardigheid tot aan zijn dood in 1538 (afb. 7). Bij zijn aantreden verkeerde de abdij in een kritieke, politieke fase veroorzaakt door conflicten en oorlogen tussen het koninkrijk Frankrijk, het prinsbisdom Luik en de hertogdommen Bourgondië en Luxemburg. Haar kwetsbare, geografische positie, gelegen op het kruispunt van wegen, die de rivaliserende machten met elkaar verbonden, leidde tot desastreuze gevolgen.³⁴ De krijgshandelingen hadden een ontwrichtende uitwerking op de vrome toewijding van de monniken in Saint-Hubert. Zij respecteerden de observantie van de regel van Benedictus niet meer en velen leefden als seculiere kanunniken buiten de abdij. Dientengevolge beschouwde Nicolas de Malaise het als zijn eerste en belangrijkste taak om, in samenwerking met prinsbisschop Erard van der Marck en enkele collega-abten, de monastieke tucht te herstellen.³⁵ Met zijn hervormingsbeweging drukte hij op bezielende wijze een stempel op de consolidatie van het communale kloosterleven en de vernieuwing van het geloof.³⁶

De geloofsijver van Nicolas de Malaise bleef niet onopgemerkt door Erasmus, getuige diens brief van 21 oktober 1518 aan Herman Busch, waarin hij de abt roemt als ‘een man van een bijzondere welwillendheid’.³⁷ Drie dagen later richtte Erasmus zich persoonlijk tot ‘de voorganger van de ware devotie’ met een opdracht in briefvorm, voorafgaand aan zijn *Argumenta in omnes epistolas apostolicas nova*, een filologisch-kritische en theologische analyse van de apostolische brieven.³⁸ Erasmus prijst Nicolas de Malaise om zijn rechtschapenheid en zuivere leefwijze en zijn dagelijkse opofferingen en gebed, die leidden tot de verbetering van de religieuze discipline. Maar hij was vooral onder de indruk van het belang, dat de abt stelde in het bevorderen en aanmoedigen van de bestudering van de heilige geschriften, ‘want uit deze levensbronnen komt de liefde voort’.³⁹ Niet is bekend of de geleghedseditie van *Argumenta* heeft geresulteerd in de begunstiging van Erasmus door Nicolas de Malaise.⁴⁰ Overigens was de abt geen onbekende figuur binnen de humanistische kringen, want Gillis van Delft droeg zijn *Conclusiones in sententias magistri*, waarin het mysterie van de drie-eenheid wordt behandeld, eveneens aan hem op.⁴¹

In kerkelijk opzicht was het land van Saint-Hubert afhankelijk van het prinsbisdom Luik, maar de wereldlijke status was verre van duidelijk. Wegens zijn onafhankelijkheidstreven gevolgd door de uitbreiding van de temporele macht kwam Nicolas de Malaise in direct conflict met Luxemburg en Luik, die beiden landsheerlijke rechten opeisten.⁴² Zijn weigering om beden te betalen, bracht de inbeslagname van de abbatiale goederen op het Luxemburgse grondgebied met zich mee. Ook prinsbischop Erard van der Marck wenste erkenning van zijn rechten, omdat het land van Saint-Hubert behoorde tot het leengoed van zijn hertogdom Bouillon. Hij verbood Nicolas de Malaise daarom langer zitting te nemen in de Luxemburgse vergaderingen, maar zegde wel zijn steun toe bij de geschillen met het hertogdom. Wel vond de abt begrip voor zijn territoriale aspiraties bij Karel V, die in 1522 het land van Saint-Hubert neutraal en soeverein verklaarde zonder specifiek in te gaan op de aanspraken van Luxemburg en Luik.⁴³

Tijdens de regering van Nicolas de Malaise kende de pelgrimage een herleving door de toestroom van grote aantallen armen en zieken.⁴⁴ Er ontstonden ernstige problemen van gastvrijheid en verzorging, die de abt probeerde op te lossen door inzamelingen te organiseren in het prinsbisdom Luik en de aangrenzende diocesen.⁴⁵

Uit bovenstaande schets en de nog te noemen herbouw van abdijkerk komt naar voren, dat de regering van Nicolas de Malaise wordt beschouwd als de belangrijkste periode uit de geschiedenis van Saint-Hubert.

Pieter en Dirck Crabeth in Saint-Hubert d'Ardenne (1541-1542)

Begin 1525 stak een misdadiger het stadje Saint-Hubert in brand met desastreuze gevolgen. Het vuur sloeg over naar het abdijkwartier en de Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk met het klooster gingen op in vlammen. Men zal daarom tevergeefs zoeken naar de gebrandschilderde glazen, die Dirck en Wouter Crabeth enkele jaren daarvoor hadden aangebracht. Nicolas de Malaise besloot om de ruïnes af te breken en een veel groter complex neer te zetten in een gemengde stijl van Brabantse en Maaslandse gotiek. Toen de abt in 1538 kwam te overlijden, waren de fundamenten van de abdijkerk gelegd en een deel van de crypte en van het koor opgetrokken. Zesentwintig jaar later werd het gebouw door zijn opvolger abt Remacle de Marche voltooid (afb. 8).⁴⁶

In de rekenboeken van 1539-1544 vinden we belangrijke informatie over twee mees-terglasschilders met de Nederduitse namen ‘Peter’ en ‘Dirich’ in varianten (bijlagen nrs. 4-20).⁴⁷ Uit de eerste archiefpost blijkt, dat in maart 1541 vier stuivers werden

betaald aan ‘maistre Peter le pointre *pour* [la] reste’.⁴⁸ Hij moet dus al enige tijd in dienst zijn geweest bij abt Remacle de Marche, hoewel er geen eerdere betalingen bekend zijn.

Het volgende jaar brengt meer informatie en middels een zevental rekeningen is het mogelijk om een indruk te krijgen van Peter's activiteiten.⁴⁹ Vanaf donderdag na *Invocavit* (26 februari) tot aan Hemelvaart (18 mei) blijkt hij te hebben gewerkt aan één van de gebrandschilderde glazen in de vernieuwde abdijkerk.⁵⁰ Dit memorievenster, gesticht door coadjutor Adolf von Schauenburg van het aartsbisdom Keulen, speelde in deze periode een hoofdrol.⁵¹ Naar alle waarschijnlijkheid werd het vervaardigd in zijn atelier te Luik, want op 10 april reisde Peter af naar de stad aan de Maas voor gekleurd glas.⁵² Weer zes dagen later ontving zijn knecht Bastien een *pourboire* van zeventien stuivers voor wijn als teken, dat de plaatsing van het Schauenburg-glas was afgerond.⁵³

Door gelukkige omstandigheden is dit raam vrijwel intact gebleven. Het bevindt zich *in situ* in de oostwand van het noordertransept als laatste restant van het ongetwijfeld schitterende lichtdecor, dat eens de kerk sierde (afb. 9).⁵⁴

De dag voor Hemelvaart volgde zijn eindafrekening en in totaal ontving Peter als arbeidsloon twaalf Brabantse gulden voor een periode van elf weken.⁵⁵ De lage som duidt erop, dat niet alle betalingen hun weg vonden in de administratie van de abdij.⁵⁶ Waarschijnlijk werd een deel van de kosten betaald door Adolf von Schauenburg.

Op 29 mei trad ‘Maistre Dirich’ in dienst en na een aantal niet nader gespecificeerde betalingen kwam er na zeven weken ook voor hem een einde aan zijn werk voor de abt.⁵⁷ Eind juli keerde hij met een schrijnwerker terug naar Luik en voor hun afscheidswijn werd een goudgulden uitgetrokken.⁵⁸ In september wordt zijn naam nog eenmaal genoemd in verband met ‘een bloem’ voor glazenier Thierris, die Dirich in *het huis van zijn vader* ophaalde.⁵⁹ Wellicht betreft het hier de vervanging van een beschadigd glasfragment.

Uit de vermelding van de vaderlijke woning volgt de conclusie, dat Peter de voorganger was van zijn zoon Dirich. Bovendien maakt de werkopvolging in combinatie met de glasramen, die Dirck en Wouter twintig jaar eerder maakten voor de abdijkerk, het aanvaardbaar, dat Peter en Dirich te identificeren zijn met Pieter en Dirck Crabeth.

Opdrachtgever drie:

Adolf von Schauenburg, coadjutor en aartsbisschop van Keulen (1535-1556)

We lezen zojuist, dat het gebrandschilderde glas een geschenk was van de coadjutor van de aartsbisschop van Keulen.⁶⁰ Deze waardigheid werd in de periode 1535-1546 vervuld door Adolf, graaf von Holstein-Schauenburg (Schaumburg) en hertog van Westfalen en Engern.⁶¹ Andere bewijzen van zijn donorschap zijn de beginletter A van zijn voornaam verwerkt op twee ruitvormige delen in het arket en zijn wapenkwartieren op het onderregister.⁶² Volgens een Latijnse inscriptie op hetzelfde register schonk hij het raam in zijn hoedanigheid van proost van het kathedraalkapittel Sint-Lambertus te Luik.⁶³

Adolf von Schauenburg werd geboren in 1511 en was een neef van Willem van Oranje.⁶⁴ Hij studeerde aan het *Collegium Trilingue* te Leuven en verwierf vervolgens een imposante rij van kerkelijke titels, waaronder: aartsdiaken van Henegouwen (1528), domheer in Keulen (1529) en proost van het kathedraalkapittel Sint-Lambertus in Luik (1533).⁶⁵ In 1533 werd hij op verzoek van de Keulse keurvorst-aartsbisschop Herman, graaf von Wied, door het domkapittel tot zijn coadjutor gekozen met het recht van opvolging. Twee jaar later volgde de pauselijke bevestiging.⁶⁶ Adolf von Schauenburg kreeg leiding over de regeringsbureaucratie en huishouding en vernieuwde in 1539 de hofdiscipline.

Door zijn onbuigzame houding ten opzichte van de hervormingsbewegingen en de fanatieke vervolging van lutheranen en anabaptisten, was Herman von Wied aanvankelijk een van de belangrijkste steunpilaren van de rooms-katholieke kerk.⁶⁷ Maar onder invloed van Martin Bucer en Philipp Melanchthon vaardigde hij als eerste bisschop in het Duitse Rijk een decreet uit, dat de algemene invoering van de reformatie in zijn diocese beval. Onder zijn toezicht stelden de twee theologen in 1543 een evangelisch reglement op voor het bisdom Keulen en gaf hij de *Laienkelch* (lekenbeker) vrij.⁶⁸ Een jaar later maakte Herman von Wied zich eenzijdig los van de pauselijke jurisdictie, hetgeen resulteerde in zijn excommunicatie door Paulus III.⁶⁹ Ook Karel V mengde zich in het conflict en eiste afschaffing van de godsdienstige vernieuwingen. Na veel weerstand volgde in 1547 zijn ambtsontheffing en werd hij onder dwang vervangen door zijn coadjutor. Adolf von Schauenburg ontving de regalia van Karel V en in 1548 volgde zijn wijding als nieuwe Keulse aartsbisschop op de Rijksdag te Augsburg.⁷⁰

Adolf von Schauenburg stond onder invloed van de keizer en steunde onvoorwaardelijk diens rijks- en kerkelijke politiek tegen het Schmalkaldisch Verbond van de protestantse Duitse vorsten. Bovenal liet hij geen twijfel bestaan over zijn gehoorzaamheid aan het oude geloof. Allereerst annuleerde hij alle theologische veranderingen, herstelde de oorspronkelijke vorm van de eredienst en zuiverde het land van evangelische predikanten. Maar hij was er zich vooral van bewust, dat het ware antwoord op Martin Luther een vernieuwingspolitiek betekende binnen het aartsbisdom, gebaseerd op de rooms-katholieke grondbeginselen. Uitgangspunt was het hervormingsmodel, dat Karel V in zijn *Formula Reformationis* op de Augsburgse Rijksdag aan de clerus had opgelegd.⁷¹

In 1548 riep Adolf von Schauenburg een diocesane synode bijeen, gevolgd door een provinciaal concilie te Keulen, waarop hij een omvangrijk programma lanceerde, dat met name betrekking had op misstanden bij de geestelijkheid en de naleving van haar kerkelijk-religieuze taken. Verder werd het houden van periodieke synoden en een algemene visitatie verplicht gesteld.⁷² Behalve met de keizerlijke reformatie stemden zijn maatregelen overeen met de genomen besluiten op het Concilie in Trente, dat de aartsbisschop gedurende vijf maanden bijwoonde.⁷³ Aansluitend liet hij in 1551 een reeks van conciliedecreten afkondigen voor de gehele Keulse kerkprovincie.

Ondanks zijn oprechte betrokkenheid mislukten de hervormingsinitiatieven van Adolf von Schauenburg vanwege de rijks- en kerkelijke machtsverhoudingen, hetgeen

Pieter Dircksz Crabeth, *Raam van Adolf von Schauenburg*, 1542, gebrandschilderd glas, 6,2 x 2,3 m. Saint-Hubert d'Ardenne, Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk. Foto Brussel, KIK-IRPA, inv.nr. B213356.

Het gebrandschilderde raam kan tot op heden als enige kunstwerk worden toegeschreven aan de vader van Dirck en Wouter Crabeth.

leidde tot het veelvuldig plegen van obstructie.⁷⁴ Zo waren de suffragaanbisschoppen van Luik, Utrecht, Münster, Osnabrück en Minden door de metropoliet uitgenodigd voor het genoemde provinciaal concilie in 1549.⁷⁵ Maar geen van hen was present en zij allen lieten zich vervangen door hun legaten.⁷⁶

Adolf von Schauenburg overleed in 1556 en de nieuwe aartsbisschop, zijn broer Anton, overleefde hem slechts twee jaar.⁷⁷ Hun bijna identieke wandgraven (ca.1556-1561) in de Keulse Dom werden ontworpen door de Antwerpse beeldhouwer Cornelis Floris de Vriendt (1513/14-1575) en zijn voorbeelden van Italiaanse hoogrenaissance (afb. 10).⁷⁸

10
Cornelis Floris de Vriendt, *Epitaaf voor aartsbisschop Adolf von Schauenburg*, 1556-1561, zwart marmer en albast, hoogte ca. 6 m x basement 1,6 m. Keulen, Sint-Petrus en Maria Dom. Foto Dombauarchiv, Matz en Schenk.

Het kerkraam van Adolf von Schauenburg in Saint-Hubert d'Ardenne

Op het voorplan van het hoofdregister presenteert Sint-Lambertus met zijn linkerhand Adolf von Schauenburg aan de apostel Petrus. Met bisschopsmijter en rechts zijn kromstaf draagt de beschermheilige zijn kenmerkende superhumeral over een dalmatiek, beiden rijk versierd met borduurwerk op de banden, en daaronder een albe. De schenker, in een superplie over een soutane, knielt achter een *prie-dieu* met een geopend heilig geschrift en richt zijn blik op het altaarbeeld van Petrus.⁷⁹ Staand onder een baldakijn houdt de apostel, gekleed in een mantel over een tunica, in zijn rechterhand het evangelie en links zijn attribuut, de sleutel van het koninkrijk der hemelen.⁸⁰ Naast hem op het altaar staat een brandende kaars als teken voor het licht van het geloof of als *vanitas*-symbool voor de vergankelijkheid van het leven.

De beeldvullende triomfboog op het achterplan met een tongewelf, cassettenplafond en haar weelderige renaissanceornamentiek werd beïnvloed door de Brusselse school en verwijst naar de Habsburgse transeptramen (1537-1538) en de glazen in de kapel van het Sacrament van Mirakel (1540-1547) in de Sint-Michiel en Sint-Goedelekathedraal te Brussel. Zij werden ontworpen door Barend van Orley (ca.1487/1491-1541) en Michel Coxcie (1499-1592) en uitgevoerd door Jan Hack.⁸¹ Een dergelijke triomfboog naar Vitruviaans model, gebaseerd op antieke Romeinse

11

Pieter Dircksz Crabeth (?),
Confirmatio, ca. 1510-1515, carton,
zwart krijt, 130 x 55 cm. Gouda,
Archief Sint-Janskerk. Fotodienst
Rijksmuseum Amsterdam.

Het papier van het cartonfragment
is zwaar beschadigd door vocht
en schimmel, waardoor de
afgebeelde wijbisschop moeilijk is te
onderscheiden.

12

Pieter Dircksz Crabeth, *Raam
van Adolf von Schauenburg*, detail
met Sint-Lambertus (zie afb. 9).
Foto Brussel, KIK-IRPA, inv.nrs.
M43919, M43923, M43927 en
M43931.

Frappant is de stilistische
overeenkomst tussen de
patroonheilige en de wijbisschop
(afb. 11). Nader onderzoek zal
kunnen uitwijzen of het glas en het
carton van dezelfde kunstenaar zijn.

voorbeelden zoals de Boog van Constantijn, treft men eveneens aan op het carton voor het monumentale Heilige Drie-eenheidglas (1541), geschonken door George van Egmond, dat eens de westgevel van de Sint-Bavokerk te Haarlem verrijkte.⁸² Het vidimus (contracttekening) was ook een ontwerp van Barend van Orley. Van grote invloed op deze ontwikkeling was Pieter Coecke van Aelst (1502-1550), die in 1539 Sebastiano Serlio's Italiaanse architectuurtraktaten introduceerde met een vertaling in het Nederlands.⁸³

De postering van de figuren binnen een kapelachtige buitenruimte, geplaatst voor de triomfboog, en het doorzicht met klassieke gebouwen, duidt op een grondige

kennis van de architectuurtheorieën van de renaissance. De personages zijn ondergeschikt gemaakt aan een strenge, centraal-perspectivische orde en de dieptewerking wordt gerealiseerd met behulp van vluchtlijnen en een verdwijnpunt, dat zich bevindt op de ooghoogte van Adolf von Schauenburg en waar de horizon en de middenstijl elkaar kruisen.⁸⁴

Bijzondere aandacht verdienen in dit verband twaalf cartonstroken, die mogelijk hebben gediend voor een achttal glazen in de Goudse Sint-Janskerk voor de kerkbrand van 1552.⁸⁵ Acht stroken, waarvan telkens twee paren zijn gecombineerd, stellen vier van de zeven sacramenten voor: *baptismus* (doop), *confirmatio* (vormsel), *eucharistia* (communie) en *ordo* (priesterschap); *poenitentia* (biecht), *matrimonium* (huwelijk) en *extrema unctio* (laatste oliesel) ontbreken. De andere vier fragmenten hebben de volgende voorstellingen: *Sint-Martha met enkele metgezellen*, *Jongeman met een engel*, *Sint-Gertrudis zittend te paard achter een ridder* en *De ridder te paard neemt afscheid van Sint-Gertrudis*.

Voormalig directeur Karel G. Boon van het Amsterdamse Rijksprentenkabinet heeft deze Goudse cartonstroken nauwkeurig bestudeerd en zijn overwegingen in een viertal teksten vastgelegd.⁸⁶ Zijn toeschrijvingen cirkelen rond drie Leidse kunstenaars: Pieter Cornelisz Kunst (ca. 1490-1560/1561), Huygh Jacobsz (ca. 1450-1535) en zijn zoon Lucas van Leyden (1494-1533). Na zeventien jaar luidde zijn 'provisorijsche' conclusie, dat de tekeningen zijn gemaakt tussen 1510-1515 en dat de sacramentsafbeeldingen en *Jongeman met een engel* van de hand zijn van Huygh Jacobsz. Bij de uitvoering werd hij wellicht geassisteerd door Lucas. De drie andere fragmenten schrijft hij in zijn geheel toe aan de zoon.

In zijn eerste artikel suggereerde Boon evenwel, dat Pieter Crabeth de auteur van de cartonstroken kan zijn geweest.⁸⁷ Inderdaad vraagt men zich af waarom de kerkmeesters van de Sint-Janskerk een Leidse kunstenaar zouden hebben uitgenodigd, terwijl zij nota bene meesterglasschilder Pieter Crabeth, een van de dekens van het Sint-Lucasgilde, in hun midden hadden.⁸⁸ Daarom is het van belang erop te wijzen, dat de wijbisschop, die het kruisteken maakt op het voorhoofd van de jongen, op de *Confirmatio*-strook een opmerkelijke, stilistische gelijkenis vertoont met de Sint-Lambertusfiguur op het kerkraam van Adolf von Schauenburg. Men lette vooral op de enigszins naar voren gebogen houding, het licht naar linksgekantelde hoofd en de vage glimlach van beide portretten (afb. 11 en 12).⁸⁹

De glazeniers Crabeth en hun relatie met het prinsbisdom Luik

Gebrandschilderd glas speelde een belangrijke rol tijdens de inspanningen van prinsbisschop Erard van der Marck om Luik in renaissancistische stijl te renoveren. Talrijke vensters werden er besteld om religieuze gebouwen te verfraaien. De Sint-Jakobskerk, de basiliek van Sint-Martinus en de Sint-Pauluskerk bezitten thans nog achttien ramen, die tussen ca. 1525 en 1530 zijn gerealiseerd.⁹⁰

Met uitzondering van de Bourgondisch-Habsburgse wapenglazen in het Graafse kasteel en het Adolf von Schauenburg-raam in de Sint-Petrus en Sint-Pauluskerk te Saint-Hubert kan tot op heden geen enkel venster in het prinsbisdom Luik worden toegeschreven aan Pieter Crabeth of aan zijn zonen. De hechte familiebetrekkingen tussen Floris van Egmond en Erard van der Marck en Floris' patronagerelatie met de Crabeths roepen echter de vraag op of ook andere opdrachten aan de glazeniers zijn gegund.⁹¹ Een onderzoek naar het auteurschap van de genoemde Luikse kerkrampen en hun mogelijke betrokkenheid bij de glasproductie in de Luikse ateliers is daarom op zijn plaats.

Frappant is bijvoorbeeld de overeenkomst tussen de schenkersportretten van Leo Outers op het zuidertranseptglas *De kroning van Maria / De bekering van Paulus*

13

Pieter Dircksz Crabeth, *Raam van Adolf von Schauenburg*, detail met de schenker (zie afb. 9).
Foto Brussel, KIK-IRPA, inv.nrs. M43920, M43924 en M43928.

14

Anoniem, *De kroning van Maria/ De bekering van Paulus*, 1530, gebrandschilderd glas, 17,5 x 6,6 m, detail met de schenker Leo Outers. Luik, Sint-Pauluskathedraal.
Foto Brussel, KIK-IRPA, inv.nrs. A106304, A106311 en A106317.

De schenkersportretten van Leo Outers en Adolf von Schauenburg (afb. 13) werden wellicht vervaardigd in hetzelfde Luikse glasatelier en Pieter Dircksz Crabeth was hier mogelijk bij betrokken.

(1530) in de Luikse Sint-Pauluskerk en van Adolf von Schauenburg op het venster te Saint-Hubert (afb. 13 en 14). Goed voorstelbaar is, dat beide ramen werden gemaakt in hetzelfde Luikse glasatelier en dat Pieter Crabeth bij de vervaardiging was betrokken.⁹² Verder vragen de ramen in de koorapsis en het noordertransept in de Sint-Jakobskerk (ca.1525) en de glazen van Floris van Egmond en Filips van Kleef in de Sint-Martinusbasiliek (beiden 1527) de aandacht, omdat zij alle stilistisch aan elkaar verwant zijn.⁹³

Voor de volledigheid volgt een opsomming van de tot nu toe bekende gegevens. Op het memorieraam voor Margaretha van Horne (ca.1525) in de Sint-Jakobskerk vinden we de signatuur 'DIERIC' op de zoom van het kleet van Johannes de Evangelist.⁹⁴ Vanaf 1529 wordt een 'Dierick, peintre-verrier' te Luik vermeld. Deze richtte negen jaar later een dringend verzoek aan een Mechelse schilder om hem patronen van figuren en gereedschappen op te sturen, die vermoedelijk bestemd waren voor de productie van cartons en glazen. In 1547 werd 'Dierick' betaald door het kapittel van de Luikse collegiale kerk van Sint-Denijs voor een nieuw venster. En tenslotte maakte hij in 1549, 1552 en 1569 een aantal glazen voor o.a. de Sint-Martinus-en-Ile en de Luikse burgermeester Gerard Goessin.⁹⁵ Deze informatie bezit evenwel geen

automatische bewijskracht, omdat Dirck met zijn vele fonetisch geschreven varianten, één van de meest voorkomende voornamen was in de zestiende eeuw.

Slotopmerkingen

Na mei 1542 verdwijnt Pieter Crabeth in Saint-Hubert voorgoed uit beeld.⁹⁶ Voelde de glazenier zich niet wel en liet hij zich door zijn zoon vervangen om de lopende zaken af te handelen? Reisde hij af naar Luik, waar zich klaarblijkelijk zijn glasatelier bevond, of keerde hij terug naar Holland?⁹⁷ We blijven het antwoord schuldig.

In Gouda is de situatie al evenmin helder. In het kohier van de tiende penning van 1543 staat het huis en erf van Pieter Crabeth in de Zeugstraat op naam van zijn kinderen als onverdeelde boedel.⁹⁸ De wijze van inschrijving in het taxatieregister verraadt bij de schout grote verwarring over het eigendomsrecht. Eerst slaat hij de woning over, krabbelt daarna ‘crepel Pieren kinderen’ tussen de gegevens van de naaste burens, noteert de beginletters van het woord ‘eygen’ en streept deze vervolgens weer door.⁹⁹ Omdat het register voor de eerste betaaltermijn van de nieuw opgelegde belasting gereed moest zijn, is het mogelijk, dat Pieter Crabeth vóór 1 mei 1543 in Gouda of in Luik is overleden. Maar zeker weten doen we het niet, want eind 1543 wordt een ‘Pieter die glazemaker’ betaald voor onderhoud aan de kerkglazen van de Sint-Janskerk.¹⁰⁰ Betreft het hier Pieter Crabeth of de stadsglazenier Pieter Adriaensz de Greuser?¹⁰¹

Tenslotte zij opgemerkt, dat Dirck Crabeth in 1539 voor de eerste keer wordt genoemd in een Gouds rekenboek voor het stoppen van een glas in het stadhuis.¹⁰² Na dit karwei voerde hij regelmatig opdrachten uit voor de stedelijke overheid.¹⁰³ Pas in 1552 trad hij als glazenier (en kerkmeester) in dienst van Sint-Janskerk, na de brand die het gebouw verwoestte.¹⁰⁴

Zeven jaar later verschijnt Wouter Crabeth opnieuw in beeld en vanaf dat moment zette ook hij zich in voor de herbeglazing van de parochiekerk.¹⁰⁵ Zijn naam komt trouwens al voor in het rechtelijke boek van 1553 wegens de verkoop van het ouderlijke huis aan zijn broer Dirck.¹⁰⁶

NOTEN

Afkortingen:

ARAB	- Brussel, Algemeen Rijksarchief
BHICG	- Grave, Brabants Historisch Informatie Centrum
FSGG	- Gouda, Fonds Stichting Goudse Glazen
HUA	- Utrecht, Het Utrechts Archief
MBB	- Brussel, Museum Bollandianum
NA	- Den Haag, Nationaal Archief
RAL	- Leiden, Regionaal Archief
SAMH	- Gouda, Streekarchief Midden-Holland

¹ P. Beelaerts van Blokland, 'De herkomst der familie Crabeth', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938), kols. 325-326 en noot 3; Lille R II Liasse 378. Tot op heden heeft niemand de vindplaats van deze belangrijke archiefpost kunnen achterhalen. Wellicht is het raadzaam om de *archives scabinaux* (schepenregisters) van Franse en Waalse steden te onderzoeken, waar vóór 1507 kerkuitbreidingen en glasactiviteiten hebben plaatsgevonden, zie L. van Tongerlo, 'Graafse rekeningen in Den Haag', *Merlet* 9, Uitgave van de Historische Kring Land van Cuijk (1973), pp. 105-108: 105-106; L. van Tongerlo, 'Crabeth's, Egmond's en glazen voor de Catharijnekerk', *Maandblad Oud-Utrecht* 57 (1984), pp. 1-8: 1-2; W. de Groot, 'Qui est l'auteur du vitrail d'Adolf von Schauenburg dans la basilique de Saint-Hubert? Sur les traces du peintre-verrier Pieter Dircksz Crabeth et de son fils dans les anciens Pays-Bas', *Saint-Hubert d'Ardenne. Cahiers d'histoire* 11, Société Régionale d'Histoire et d'Archéologie (2007), pp. 39-72: 63-64. Mijn bijdrage voor *Oud Holland* is een opnieuw bewerkte en uitgebreidere versie van het zojuist genoemde artikel.

² 'Kwam Peter Crabeth uit Cuyk', *De Gelderlander-Pers* (29-06-1967).

³ BHICG, Correspondentie, inv. nr. 12d-9, A.252: mr. A.A.J. Rijksen, voorzitter van de Stichting Fonds Goudse Glazen, aan drs. H.B.M. Essink, archivaris van het streekarchief land van Cuijk (brief: 22-08-1967).

⁴ FSGG, dossier Crabeth: drs. L. van Tongerlo, wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht, aan mr. A.J.J. Rijksen (brief, 04-11-1970). Van Tongerlo bestudeerde de inventarissen en uitgegeven bronnen

van Oost-Brabant en het aangrenzende Gelders gebied, de ongedrukte rekeningen van de Gelderse landrentmeester en de rentmeesters van het Rijk van Nijmegen en de Bommelerwaard uit de vijftiende en begin zestiende eeuw. Het resultaat waren verscheidene Crabouts, Crabots en Crabolts. Voor het verslag van haar onderzoek, zie Van Tongerlo 1973 (noot 1), pp. 105-108; Van Tongerlo 1984 (noot 1), pp. 1-2; De Groot 2007 (noot 1), pp. 44, 46.

⁵ Na mijn promotieonderzoek over *De presentatie van de Habsburgse monarchie binnen de zestiende-eeuwse kerkelijke ruimte in de Nederlanden* aan de Universiteit van Amsterdam, ligt het in de bedoeling om mijn monografie over Dirck en Wouter Crabeth te voltooiën. Hierin zal de vóór-Goudse periode uitgebreid worden behandeld.

⁶ C.J.F. Sloomans, *Jan metten lippen, zijn familie en zijn stad. Een geschiedenis der Bergen-op-Zoomsche heeren van Glymes*, Rotterdam-Antwerpen 1945, pp. 61-66; NA, S.W.A. Drossaers, *Het Archief van de Nassause Domeinraad*, Tweede Deel, *Het Archief van de Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581: Stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren*, Inventaris, 's-Gravenhage 1955, pp. 119-120; H.B.M. Essink, *Een onderzoek naar absolute rechten van de heren van Cuijk, een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van het land van Cuijk en de stad Grave*, [Grave 1968a], pp. 10-19; M.P.J. van den Brand, 'Het land van Cuijk oorlogsgebied onder pandheer Cornelis van Bergen en zijn erfenis aan Maximiliaan van Bergen en zijn zwager Floris van Egmond [Yselsteyn] in 1508', *Merlet* 37 (2001), pp. 31-42.

⁷ H.B.M. Essink, 'De grootscheepse restauratie- en verbouwwingswerkzaamheden aan de Graafse burcht tijdens het bewind van graaf Floris van Buren, pandheer van de stad Grave en het land van Cuijk', in: *Merlet* 4 (1968b), pp. 28-42; *Merlet* 5 (1969), pp. 5-14; *Merlet* 6 (1970), pp. 5-19, 32, 60; *Merlet* 7 (1971), pp. 48-66, 71-72, 85; *Merlet* 8 (1972), pp. 58-66; H.W. Boekwilt, 'Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw', *Castellogica. Verkenningen, Mededelingen van de Nederlandse Kastelen Stichting* (1990), bd. 2-2, pp. 140-147; Th.N. Hamers, 'Het kasteel van Grave in prent', *Castellogica* (1991), bd. 2-1, pp. 173-180; H.W. Boekwilt, '16de-eeuwse

tymmeringen op het Huis te Grave', *Castellogica* (1991), bd. 2-2, pp. 227-234.

⁸ Bijlage, nr. 2 en afb. 1. Voor de kostprijs van de acht wapenglazen van Pieter Crabeth berekende ik, dat hij voor het glasschilderwerk zes stuivers per voet ontving, zie ARAB, Rekenkamer van Karel V, hertog van Brabant, inv.nr. 26432, fol. iv: 'allet in ponden van veertich groeten Vlems off xxtich Brabants stuivers vur elck pont gerekent'. Voor de kostprijs van het Goudse koningsglas, inkomenfluctuatie en de koopkracht van een glazenier in de zestiende eeuw, zie W. de Groot, 'The King's Window of Gouda, a prestigious commission?', W. de Groot *et al.* (ed.), *The Seventh Window. The King's Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint-Janskerk in Gouda (1557)*, Hilversum 2005a, pp. 232-242.

⁹ In 1517 werden vier glazen met de wapens van het Bourgondisch-Habsburgse huis vervaardigd door meesterglasschilder Brant uit Kleef. Zij waren bestemd voor twee kruisramen in de eetzaal, zie Essink 1968b (noot 7), p. 38. Verder worden de glasmakers Jan van Tryst, Gairt Paedtsen uit Grave en vooral Jan van Cleve (zesmaal in de periode 1522-1541) vermeld in verband met 'wytte glaessen', zie ARAB, Rekenkamer van Karel V, hertog van Brabant, inv.nr. 26432, fol. 9r; Essink 1968b (noot 7), p. 38; Essink 1970 (noot 7), pp. 12, 15, 16; Essink 1971, pp. 52, 55; Essink 1972, p. 61.

¹⁰ Het Hollandse geslacht Egmond behoorde tot de zeven aanzienlijkste adellijke families in de Nederlanden, die allen topfuncties vervulden in dienst van de Habsburgse dynastie: Bergen, Croy, Egmond, Montmorency, Nassau, Lalaing en Lannoy, zie P. Rosenfeld, *The provincial governors in the Netherlands from the minority of Charles V to the Revolt*, xerografische heruitgave van proefschrift (1959), Columbia University, Ann Arbor, Michigan [1983], pp. 147-179: 149. Naast de genoemde titel was Floris van Egmond, graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, Sint-Maartensdijk, Scherpenisse, Kortgene, Kranendonk en Jaarsveld, zie A.W.E. Dek, *Genealogie der Heren en Graven van Egmond*, Zaltbommel 1970, p. 66.

¹¹ A.J. van der Aa *et al.* (red.), *Biographisch Woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze*

in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, 21 dln., 27 bnd., Haarlem 1852-1878, dl. 4, 1859, p. 19; P. Kannengiesser, *Karl V. und Maximilian Egmont, Graf von Büren. Ein Beitrag zur Geschichte des schmalkaldischen Krieges*, Freiburg im Breisgau-Leipzig 1895, pp. 1-2; P.C. Molhuysen en P.J. Blok *et al.* (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 dln., Leiden 1911-1937, dl. 3, 1914, pp. 324-325; K. Brandi, *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, 7. Auflage, München 1964, pp. 320-321; M. Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*, *Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 27-60, Brussel 1965, p. 257; Dek 1970 (noot 10), pp. 65-66; C.H.L.I. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen. ca. 1475-ca. 1530*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2000, pp. 291-293; S. ter Braake, *Met Recht en Rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)*, Hilversum 2007, p. 380.

¹² Voor de patronagerelatie tussen het huis van Egmond en de glazeniersfamilie Crabeth, zie Van Tongerlo 1984 (noot 1), pp. 1-8: 1-3; De Groot 2007 (noot 1), pp. 51-53, 54; genealogische tabel Marck-Egmond-Buren. Voor het glas *Judith en Holofernes* (glas 6, naar een ontwerp van Dirck Crabeth), zie X. van Eck, C.E. Coebergh-Surie en A.C. Gasten, *The stained glass windows in the Sint Janskerk at Gouda, The works of Dirck and Wouter Crabeth. Corpus Vitrearum Netherlands*, vol. 2, 2002, pp. 123-132, 210-213; Pls. 13, 1-4. Het carton werd in 2000-2001 door schrijver dezes gerestoreerd.

¹³ Bijlage, nr. 1. Het huis van Egmond bezat het land van Hagestein en verkocht de heerlijkheid in 1516 aan de kapittels Dom en Oudmunster, zie B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen 1997, pp. 42-43, 45, 150. De voorspraak van Wouter van Baexen past wellicht binnen een Cuijk's relatiekader, want zijn dorpsgenoot Pieter Crabeth trouwde waarschijnlijk met een van zijn dochters. Aanvaardt men deze stelling, dan was Wouter van Baexen's schoondochter Elsa

van Lostadt een aangetrouwde nicht van Dirck Crabeth. Elsa van Lostadt werd door landvoogdes Maria van Hongarije gevangen gezet als aanhanger van de wederdoper David Joris. Dit werpt een nieuw licht op de, door dr. K.L. Boon vermeende invloed van David Joris op een reeks ontwerptekeningen voor glasruitjes van Dirck Crabeth, zie J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, 2 dln., Amsterdam 1883-1884, dl. 1, 1883, p. 54: nr. 283; L. van Tongerlo, 'Vrouwenklooster: ontvangen glazen en verleende memories (1)', *Maandblad Oud-Utrecht* 57 (1984), pp. 37-40: 39; M.S.F. Kemp, 'Een schamele Crabeth en een rijke van Baexen', *Maandblad Oud-Utrecht* 58 (1985), pp. 8-9; K.G. Boon, 'De glasmaler David Joris, een exponent van het doperse geloof. Zijn kunst en zijn invloed op Dirck Crabeth', *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten* 49 (1988), pp. 117-137, afb. 1-28; D.R. Horst, 'Een zestiende-eeuwse reformatorische prentenreeks van Frans Huys over de Heilsweg van de Mens', *Bulletin van het Rijksmuseum* 38 (1990), pp. 3-24. Een artikel over dit onderwerp is in voorbereiding. Voor een tweede geval van voorspraak, zie noot 14.

¹⁴ In 1519 was er sprake van koster Bartholomeus, die door de kanunniken van Oudmunster werd ontslagen, omdat hij het schrijven niet meester was, zie Van den Hoven van Genderen 1997 (noot 13), pp. 270, 445, noot 137. In 1543 verzocht Gijsbrecht van Baexen, drost van IJsselstein, aan zijn heer Maximiliaan van Egmond-Buren om de vicarie van Eiteren te schenken aan Aert van Helmont, neef van zijn vrouw Elsa van Lostadt, 'pour le tenir a lecolle', zie Drossaers (noot 6), Regestenlijst van brieven (1543-1548), dl. 2, 1955, reg.nrs. 1078 (04-06-1543) en 1081 (10-06-1543).

¹⁵ De Groot *et al.* 2005a (noot 8). Eind jaren zestig werd Gouda reeds geattendeerd op de brief van Nicolas de Malaise, de informatie werd op prijs gesteld, maar verder genegeerd, zie BHICG, Correspondentie, inv. nr. 12d-9, B.278: drs. H. Douma, chartermeester Streekarchief Land van Cuijk, aan mr. J.E.J. Geselschap, gemeentearchivaris Gouda (brief: 06-06-1968) en B. 279: Geselschap aan Douma (brief: 11-06-1968); SAMH, 'Aantekeningen van mr. J.E.J. Geselschap', inv.nr. 59; De Groot 2007 (noot 1), p. 46.

¹⁶ Bijlage, nr. 3 en afb. 3.

¹⁷ Voor de eerste persreactie van de brief van abt Nicolas de Malaise, zie M. Couwenbergh, 'Vragen over herkomst gebroeders Crabeth', *Goudsche Courant* (16-03-2002). Drs. E.W. Mijnlief, conservator van het museumgoudA, aan wie ik de brief van Nicolas de Malaise ter inzage gaf, heeft deze zonder mijn medeweten integraal gepubliceerd in: P.H.A.M. Abels *et al.* (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*, Dertigste verzameling bijdragen van de Historische Vereniging Die Goude, Hilversum 2002, p. 735, noot 182. Zie verder De Groot 2007 (noot 1), pp. 44-46, 49-51 en afb. 6; M. Couwenbergh, 'Weer puzzelstukje Crabeth gevonden. Wouter verwerkte eigen ongeluk in een van de Goudse Glazen', *Algemeen Dagblad* (07-05-2007); R. Sikkema, "Goudse glazen" in de Ardennen', *Nederlands Dagblad* (11-05-2007).

¹⁸ De derde fase van de verbouwing van het kasteel te Grave was van 01-11-1520 tot 31-10-1525, zie Essink 1970 (noot 7), p. 5.

¹⁹ ARAB, Archief van de rekenkamer van de hertog van Brabant, inv.nr. 26432, fols. 8r-9r (zomer 1522); aldaar fol. 8r: 'Item inden soemer anno xxij opt nije casteel to Graeff doen tymmeren een nije brouwhuijs met een nije bottelrije dair bij ind oick vur op de brugge een nije porthuijs off besloeten hoemeijt'. Reproducties van de folia uit het Brusselse rekenboek zijn aanwezig op het BHICG, depot 20.39.02.2, doos A.15616. Met dank aan A.J. Coopmans voor de digitale bestanden.

²⁰ ARAB, Archief van de rekenkamer van de hertog van Brabant, inv.nr. 26432, fol. 2v: 'Item in den soemer anno xxij heeft meester Jan leemplecker van Dueren selff dorder meester wercklyude to Graeff opt sloet gewracht ind geplyst in den yersten der koenincs kaemer ende oick de groete kappelcaemer'. Vriendelijke mededeling van M. Oosterbosch, afdelingshoofd van het Rijksarchief Antwerpen.

²¹ In de brief van abt Nicolas de Malaise (03-12-1523) staat geschreven: 'depuis ung an ou environ' (een jaar of daaromtrent geleden).

²² Beelaerts van Blokland 1938 (noot 1), kols. 325-326; SAMH, Oud Rechterlijk Archief Gouda, inv.nr. 321 (09-11-1511), fol. 47v.

²³ M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de*

Nederlanden onder Filips II, 1559-1570, Antwerpen-Utrecht 1950, p. 25 en kaart 1; G. Bannenberg, A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, 2 dln. en supplement, Nijmegen 1968-1970, dl. 1, 1968, p. ix en kaart; De Groot 2007 (noot 1), p. 48 en afb. 7: kaart van het prinsbisdom Luik met de relevante data over de glazeniers Crabeth.

²⁴ I[gnatius] W[alvis], *Beschryving der Stad Gouda* ..., 2 dln., Gouda-Leiden 1713, dl. 1, p. 327.

²⁵ De etymologische betekenis van Middelfranse woord *proceceurs* (modern Frans: *processeurs*) is 'suite de personnes qui accompagnent quelqu'un ou quelque chose' ou 'personnes chargées de l'exécution d'une opération', zie *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*, verfasst von W. von Wartburg, 25 Bde., Basel, Bonn 1922-2003, Band 9, 1959, pp. 410-412; *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXme siècle (1789-1960)*, publ. sous la dir. de P. Imbs et B. Quemada. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 16 tomes, Paris 1971-1994, tome 13, 1988, p. 1239.

²⁶ Karel van Mander, *The Lives of the Illustrious Netherlandish and German painters from the first edition of the Schilder-boeck (1603-1604)* ..., ed. by H. Miedema, 6 vols, Doornspijk 1994-1999, vol. 1, 1994, pp. 168-169; vol. 3, 1996, pp. 170-173; 171.

²⁷ Miedema (noot 26), vol. 1, 1994, pp. 356-379; vol. 5, 1998, pp. 85, 116-160 en afb. 73-82; T. Schulting, 'Cornelis Ketel en zijn familie: een revisie', *Oud Holland* 108 (1994), pp. 171-207. De mededeling van Karel van Mander, dat 'Pieter Pourbus, welken van oorsprongh oft gheboort is uyt Hollandt / van der stadt Goude', bewijst, dat hij goed was ingelicht over de Goudse kunstenaars, zie Karel van Mander, *Het Schilder-boeck*, Haarlem 1603-1604, fol. 257r. Volgens P. Huvenne en H. Miedema is de achtergrond van Pieter Pourbus (1524-1584) alleen bekend uit Van Mander's bron, zie P. Huvenne (red.), cat.tent. *Pieter Pourbus, meester-schilder, 1524-1584*, Brugge (Memlingmuseum/Sint-Janshospitaal) 1984, p. 23; Miedema (noot 26), vol. 4, 1997, p. 167. Tijdens mijn onderzoek vond ik echter de bewijsplaats van zijn vader, zie SAMH, Oud Archief Gouda,

inv.nr. 1186 (1529), fol. 19v: 'Betaelt Jan Pieterssoon Puerboss van thort te scilden dat voer den raem staet iij solidi (schellingen) iiii denarii' (penningen). De etymologische betekenis van het Middelnederlandse woord *scilderen* of *scilden* is 'wapen(s) met verf aanbrengen op een schild'. De schilder Jan Pourbus werd dus betaald voor een (stads)wapen op een raamluik, zie E. Verwijs en J. Verdam *et al.* (red.), *Middelnederlandsch Woordenboek*, 11 dln., 's-Gravenhage 1885-1971, dl. 7, 1912, koln. 539-541.

²⁸ Karel van Mander ikt het Goudse verblijf van Jan Swart van Groningen aan de terugkeer van Jan van Scorel uit Italië na het overlijden van paus Adriaen VI bij wie hij in dienst was als hofschilder. Het tijdstip moet echter niet 'ontrent het Jaer 1522 oft 23', maar 1524 zijn. In mei van dat jaar is zijn verblijf in Rome nog gedocumenteerd door de datum op een brief betreffende een portret van de Nederlandse paus. Vier maanden later staat hij evenwel vermeld in het rekenboek van de kerkfabriek van het Utrechtse kapittel van Oudmunster wegens de beschrijving van twee orgelluiken, zie M.A. Faries, 'Jan van Scorel, Additional Documents from the Church Records of Utrecht, *Oud Holland* 85 (1970), pp. 2-24: 12, nr. 1; J.A.L. de Meyere, cat.tent. *Jan van Scorel, 1495-1562. Schilder voor prins en prelaten*, Utrecht (Centraal Museum) 1981, pp. 12-15; Miedema (noot 26), vol. 1, 1994, pp. 168-169; Miedema (noot 26), vol. 3, 1996, pp. 170-174. Voor Adriaen Crabeth's leeftijd, zie H. Miedema, 'Over vakonderwijs aan kunstschilders in de Nederlanden tot de zeventiende eeuw', in: *Academies of Art between Renaissance and Romanticism, Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 5-6 (1986-1987), 's-Gravenhage 1989, pp. 268-282: 271.

²⁹ Drs. C. Coebergh-Surie concludeerde, dat Adriaen 'een oudere (?) broer van Dirck en Wouter was', zie J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes en W.Th. Kloek *et al.* (red.), cat.tent. *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1986, p. 282. Drs. M. Schapelhouman nam zondermeer aan, dat Adriaen 'een oudere broer van Dirck en Wouter' was, zie Filedt Kok *et al.* 1986 (noot 29), p. 175. Ook drs. E.W. Mijnlief meende zonder verdere toelichting, dat Adriaen 'de oudste van zijn drie zonen' was, zie Abels *et al.* 2002 (noot 17), p. 736, noot 185. Mijnlief's veronderstelling, dat Adriaen Crabeth in 1531 door zijn vader met grond werd beleend en daarom voor deze datum moet zijn overleden,

berustte op een onjuiste mededeling van drs. L. van Tongerlo. Zij erkent hiermee een vergissing te hebben gemaakt. Adriaen Pieter Dierycxz werd op 04-03-1530 in Bleskensgrave met grond beleend, die eerder aan zijn vader Pieter Dirkszn in leen was gegeven. Beide personen waren lang achtereen schepen van Geertruidenberg, zie NA, M.C.J.C. van Hoof, E.A.T.M. Schreuder en B.J. Slot (red.) *Archieven van de Nassause Domeinraad 1581-1811*, Den Haag 1997, inv.nr. 7320, fol. 205v; Abels *et al.* 2002 (noot 17), p. 736, noot 185.

³⁰ SAMH, Oud Rechterlijk Archief Gouda, inv.nr. 326 (17-05-1553), fol. 181r. Voor de gebrandschilderde ramen in Autun, zie F. Gatouillat, *Les vitraux de Bourgogne, Franche-Comté et Rhône-Alpes. Corpus Vitrearum France*, tome 3, Paris 1986, pp. 89-92.

³¹ J.A.E. Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)*, proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen 1987, pp. 248-249.

³² De kern van de brief draait om het verzoek van abt Nicolas de Malaise aan graaf Floris van Egmond om gratie te verlenen aan 'Wother'. De zin 'Monseigneur je vous supplie que vostre plaisir soit de vouloir regarder ledit Wother en pitie et luy vouloir pardonner le cas et vous ferez aulmosne' is een klassieke dubbelzegging, hier zelfs tripelzegging, die de essentie van het verzoek om clementie kracht moet bijzetten. De term 'ferer aulmosne' (een gunst doen uit barmhartigheid) zou opgevat kunnen worden met 'clementie schenken'. Vriendelijke mededeling van dr. H. de Schepper en dr. M. Vrolijk.

³³ M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, proefschrift Katholieke Universiteit van Nijmegen, Zutphen 2001, pp. 95-96, 100-105, 108, 113-116. Hoewel het onderzoek naar *compositie* en *remissie* zich heeft bepaald tot Vlaanderen, Holland en Zeeland, bestaat het vermoeden, dat de Brabantse rekenkamer ook remissie verleende, zie Vrolijk 2001 (noot 33), p. 150. Aangezien het land van Cuijk en de stad Grave leengoederen waren van Karel V zal hij als hertog van Brabant daar dezelfde gratie-middelen hebben toegepast.

³⁴ U. Berlière *et al.* (red.), *Province de Luxembourg*, in: L.E. Halkin *et al.* (red.), *Monasticon belge*, 5 tomes, Liège, Bruges 1890-1993, tome 5, 1975, pp. 62-64; P. Cugnion,

'Histoire de l'Abbaye et de la Terre de Saint-Hubert', in: J. Charneux *et al.*, exp.cat. *Terre et Abbaye de Saint-Hubert*, organisée par le Cercle d'Histoire et d'Archéologie 'Terre et Abbaye de Saint-Hubert' dans le cadre de l'Année des Abbayes et des Béguinages, Saint-Hubert (Palais abbatial de Saint-Hubert) 1973, pp. 23-42: 32-34.

³⁵ A. Firmin-Didot en F. Hoefler, *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1850-60 ...*, 46 tomes, Paris 1852-1866, tome 29, 1857, cols. 52-54. De Luikse collega's waren abt Henri d'Oreye van de Sint-Laurenskerk en abt Jean de Coronmeuse van de Sint-Jakobskerk, zie Berlière *et al.* 1975 (noot 34), pp. 62, 63, noten 3-4.

³⁶ Berlière *et al.* 1975 (noot 34), pp. 62-63; Cugnon 1973 (noot 34), p. 33.

³⁷ P.S. Allen, H.M. Allen en H.W. Garrod (eds.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, 12 vols., Oxford 1906-1958, vol. 3, 1913, p. 421: Erasmus aan Herman Busch (Ep. 884: Leuven, 21-10-1518): 'Abbas Divi Huberti, homo mire benignitatis'; P.G. Bietenholz en T.B. Deutscher *et al.* (eds.), *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and Reformation*, 3 vols., Toronto 1985-1987, vol. 1, 1985, pp. 233-234: I. Guenther over Hermannus Busch; vol. 2, 1986, p. 370: F. Bierlaire over abt Nicolas de Malaise.

³⁸ Desiderius Erasmus, *Argumenta in omnes epistolas apostolicas nova*, Leuven: Dirck Martens 1518; Allen *et al.* 1913 (noot 37) vol. 3, pp. 432-434: Erasmus aan abt Nicolas de Malaise (Ep. 894, Leuven, 24-10-1518): 'sed quod mihi convenire visum est ut libellus ad veram pietatem faciens verae pietatis antistiti consecraretur'; W. Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 3 dln. in 8 bdn., 's-Gravenhage 1923-1971, dl. 2, 1940, pp. 372-373, nr. 2973; *Bibliotheca Belgica, Bibliographie Générale des Pays-Bas*, fondée par F. van der Haeghen, rééditée sous la direction de M.T. Lenger, 7 tomes, Bruxelles 1964-1975, tome 2, 1964, pp. 1018-1029, nr. E 1125; K. Heireman *et al.* (red.), cat.tent. *Dirck Martens, 1473-1973*, Aalst (Stedelijk Museum-Oud Hospitaal) 1973, pp. 188-189, inv. nr. A 264 en p. 280, inv.nr. M 161. *Argumenta in omnes epistolas apostolicas nova* werd gepubliceerd samen met *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam*, maar ook als een afzonderlijk gebonden uitgave. Een zeldzame editie met beide geschriften bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van

Amsterdam, signatuur, OTM: Inc. 383. Hoewel deze uitgave niet wordt vermeld in de bovengenoemde literatuur, staat Erasmus' opdrachtbrief aan Nicolas de Malaise afgebeeld in: *Collected Works of Erasmus*, Section 1, *The Correspondence of Erasmus*, ed. P.G. Bietenholz *et al.*, 10 vols., University of Toronto Press, Toronto 1887-1992, vol. 6, 1882, p. 172. Uit de brief blijkt, dat het enthousiaste relaas van Paschasius Berselius, een benedictijnse monnik uit het gevolg van prins-bisschop Erard van der Marck, Erasmus waarschijnlijk op het idee bracht om zijn *Argumenta* aan abt Nicolas de Malaise op te dragen. Mogelijk was Berselius proeflezer bij de Leuvense drukker Dirck Martens, zie Bietenholz *et al.* 1985 (noot 37), vol. 1, p. 140: J. Hoyoux over Paschasius Berselius.

³⁹ Allen *et al.* 1913 (noot 37), vol. 3, p. 433: 'Proximum vero studium est sacrarum literarum studia, quoniam ab his fontibus vitae pietas nascitur, vel fovere vel excitare'. Erasmus' vernieuwing van de Bijbelse theologie, waarbij het evangelie van Christus centraal staat, was gebaseerd op de filologisch-kritische zuivering van de Griekse en Latijnse bronteksten van het Nieuwe Testament en de geschriften van de kerkvaders, zie L. Bouyer, 'Erasmus in relation to the medieval biblical tradition', in: P.R. Ackroyd *et al.* (ed.), *The Cambridge History of the Bible*, 3 vols., Cambridge 1963-1970, vol. 2, 1969, pp. 492-505; J. Kunze, *Erasmus und Luther. Der Einfluß des Erasmus auf die Kommentierung des Galaterbriefes und der Psalmen durch Luther, 1519-1521, Arbeiten zur Historischen und Systematischen Theologie*, Bnd. 2, Münster-Hamburg-London 2000, pp. 97-101; J. van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus. Studies in Late-Medieval Religious Life: Devotion and Pilgrimage in the Netherlands. Studies in Medieval and Reformation Thought*, vol. 97, Leiden-Boston 2003, pp. 534-537.

⁴⁰ In 1518 kwam Erasmus in slechte gezondheid terug na een bezoek aan zijn uitgever Johann Froben in Bazel om de tweede, herziene editie van zijn *Novum Testamentum* te bespreken. Ofschoon de ziekte door enkele doktoren was gediagnosticeerd als de pest, nam de drukker Dirck Martens hem op in zijn Leuvense huis. Gedurende de weken, dat hij onwel te bed lag, herzag Erasmus zijn *Argumenta*, die zouden worden bijgesloten bij het Nieuwe Testament. Tegelijkertijd liet Erasmus een afzonderlijke uitgave, opgedragen aan abt Nicolas de Malaise, bij Martens verschijnen uit dankbaarheid voor de genoten verpleging en gastvrijheid, zie Allen *et al.* 1913 (noot 37), vol. 3,

p. 432; Bietenholz *et al.* 1986 (noot 37), vol. 2, pp. 394-396; J. IJsewijn over Dirck Martens.

⁴¹ S. Arboli y Faraudo en S. de la Rosa y López *et al.* (red.), *Biblioteca Colombina, Catálogo de sus libros impresos*, publicado por primera vez en virtud de acuerdo del Excmo. é Ilmo. Sr. Deán y Cabildo de la Santa Metropolitana y Patriarcal Iglesia de Sevilla, 7 tomos, Sevilla 1888-1948, tomo 2, 1891, p. 260; Nijhoff *et al.* 1940 (noot 38), dl. 2, p. 8, nr. 2238; Bietenholz *et al.* 1985 (noot 37), vol. 2, pp. 382-383; J.K. Farge over Gillis van Delft. Zijn *Conclusiones in sententias magistri* werd in 1519 door Dirck Martens te Leuven uitgegeven.

⁴² F. Ladrier, *Inventaire des Archives de l'Abbaye de Saint-Hubert*, Bruxelles 1968, p. 8, inv.nrs. 129-130: Liste des biens acquis par l'abbé dom Collart de Malaise, à partir de 1522.

⁴³ In het edict van 20-05-1522 stelde Karel V het land van Saint-Hubert vrij van 'touttes charges, tailles, aydes, subsides, ... comme d'ancienneté, à moins que l'on ne fasse conster du contraire'. Wel werd er een commissie ingesteld om de verschillende gezichtspunten te bestuderen, zie Cugnon 1973 (noot 34), pp. 33-34: 'à ceux de Luxembourg de surseoir toutes procédures contre la dite terre'; zie Berlière *et al.* 1975 (noot 34), p. 62 en noot 8.

⁴⁴ Saint-Hubert is een beroemd bedevaartsoord. Volgens de legende ging Hubertus van Aquitanië (655-727) op Goede Vrijdag van het jaar 678 op jacht, toen een hert met een stralend kruis tussen het gewei aan hem verscheen. Onder indruk van het wonder bekeerde hij zich tot het christendom en werd de opvolger van Sint-Lambertus van het bisdom Tongeren-Maastricht. In 722 verplaatste hij de kathedraal en de relieken van Sint-Lambertus naar Luik en werd haar eerste bisschop. Na de heiligverklaring van Hubertus werd zijn gebeente in 825 overgebracht naar het naar hem genoemde klooster. In West- en Midden Europa volgde vanaf de vijftiende eeuw een grote verering van de apostel van de Ardennen. De feestdag van Sint-Hubertus valt op 3 november aan het begin van het seizoen van de jacht, waarvan hij de schutspatroon is, zie S. van der Linden en S. de Jong *et al.* (red.), *De heiligen*, Amsterdam-Antwerpen 1999, pp. 401-402: Hubertus van Luik ST.

⁴⁵ Berlière *et al.* 1975 (noot 34), p. 63.

⁴⁶ Berlière *et al.* 1975 (noot 34), pp. 64-66; A. Dierkens,

- J.-M. Duvosquel en N. Nyst *et al.* (red.), *L'ancienne église abbatiale de Saint-Hubert. Etudes et Documents, Monuments et Sites* 7, Namur 1999, pp. 45-54, 60-63, 154-156; J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland*, Stichting Maaslandse Monografieën, 2 dln., Assen 1980, dl. 2: *De Gotiek en de Renaissance*, pp. 82-83, 85. Abt Jean de Schenmalle was de opvolger van zijn oom Nicolas de Malaise, maar hij overleed een half jaar later. Abt Remacle de Marche zette het werk voort en stierf in 1564, het jaar waarin, volgens een kloosterkroniek, de abdijkerk werd voltooid. Zie het jaartal op de sluitsteen van de eerste travee aan de zuidzijde van de kooromgang.
- ⁴⁷ MBB, Manuscript 963 (02-08-1539 tot 12-02-1544); Bijlagen, nrs. 4-20; R. Jusseret, 'Quelques précisions sur le vitrail d'Adolphe de Schauenburg', in: Dierkens *et al.* 1999 (noot 46), pp. 100-103.
- ⁴⁸ Bijlage, nr. 4.
- ⁴⁹ Bijlage, nrs. 6-12.
- ⁵⁰ Bijlage, nr. 12. *Invocavit* is de eerste zondag tijdens de veertigdaagse vasten of de zesde zondag vóór Pasen, die in 1542 op 9 april viel, zie I. Strubbe en L. Voet, *De Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam 1960, p. 128.
- ⁵¹ Bijlage, nrs. 6, 8-12. Een merkwaardige betaling aan meester Peter betreft het 'hooghouden van het kind van Godefroy' tijdens de doopplechtigheid. Godefroy was schrijnwerker en vermoedelijk een collega-vriend van Pieter Crabeth. Zie Bijlage nr. 7, 17.
- ⁵² Bijlage, nr. 9.
- ⁵³ Bijlage, nr. 10. Uit archivalisch onderzoek komt vast te staan, dat drinkgeld werd uitbetaald aan knechten na de voltooiing van een glasmaak, zie Z. van Ruyven-Zeman, *Lambert van Noort, inventor*, proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (copymaster), Maastricht 1990, p. 265, h; Z. van Ruyven-Zeman, *The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda: 1556-1604*, *Corpus Vitrearum Netherlands*, 3 vols., Amsterdam 1997-2002, vol. 3, 2000, p. 80: noot 43; Van Eck 2002 (noot 12), p. 139, noot 185, p. 143, noot 323, p. 146, noot 368, p. 148, noot 450, p. 152, noot 515; De Groot *et al.* 2005a (noot 8), p. 248, no. 6.
- ⁵⁴ Y. Vanden Bemden, 'Saint-Hubert, Basilique de Saint-Hubert', *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique, Provinces de Liège, Luxembourg, Namur, Corpus Vitrearum Belgique*, tome 4, Gent 1981, pp. 346-362.
- ⁵⁵ Bijlage, nr. 12.
- ⁵⁶ Bijlage, nr. 6, 8-12.
- ⁵⁷ Bijlage, nrs. 13-17.
- ⁵⁸ Bijlage, nr. 17.
- ⁵⁹ Bijlage, nr. 18. Frappant is het onderscheid, dat in de rekenposten wordt gemaakt tussen de Nederduitse 'Dirich' en de Waalse 'Thierry' met betrekking tot de naam Dirck. Verder valt op, dat Peter en Dirich de meestertitel voeren en in het Middelfrans worden aangeduid met *pointre*. Dit in tegenstelling tot Bastien, die wordt vermeld als *voirier* en Thierry als *tincturier* (later *pointre*), zie Bijlage, nrs. 19-20. De Nederlandse equivalenten van *pointre* en *voirier* zijn respectievelijk glasschilder (of glasschrijver) en glasmaker. De eerste ambachtsman voerde het schilderwerk uit en met behulp van een oven brandde hij de grisailleverf en kleuren in het glas. De tweede ambachtsman verrichtte de technische werkzaamheden door het assembleren van de losse glasscherven met loodstrips tot hele panelen en de installatie van de panelen binnen het stenen raamkozijn.
- ⁶⁰ Bijlage, nr. 10. Adolf von Schauenburg schonk eveneens een heraldisch glas aan de Heilig-Kruiskerk in Luik, getooid met de hoed van een apostolisch protonotaris boven zijn wapenschild, zie Vanden Bemden 1981 (noot 54), p. 362, noot 6.
- ⁶¹ E. Gatz en C. Brodkorb *et al.* (red.), *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches. Ein biographisches Lexikon*, 3 Bde., Berlin 1990-2001, Bd. 2: *1448 bis 1648*, 1996, pp. 6-7; F. Bosbach over Adolf, Graf von Schaumburg (Schauenburg).
- ⁶² Paneel b1: Wapen gevierendeeld: 1 en 4 in zilver [Rietstap: goud] een rode zespuntige ster, 2 en 3 in goud [Rietstap: zilver] een zilveren dwarsbalk [Rietstap: rood], beladen met drie rode palen [Rietstap: goud] (Schauenburg). Hartschild: in rood een klein driehoekig schild van zilver, gaffelsgewijs vergezeld van drie (passie-) nagels van hetzelfde, afwisselend met drie (brand-) netelblaren, eveneens van zilver. Paneel b2: (aanzijnde) traliehelm en helmteken met zeven rode wimpels (beladen met het wapen, tussen twee gouden kokers, getopt met pauwenveren van natuurlijke kleur (Holstein). Paneel a1: (halfaan-ziende) traliehelm (naar heraldisch) links en helmteken met een rode ster, tussen twee (olifants-) trompen van rood en zilver (Schauenburg), zie J.B. Rietstap, *Armorial Général, précédé d'un dictionnaire des termes du blason*, deuxième édition, refondue et augmentée, 2 tomes, Gouda 1884-1887, tome 2, 1887, pp. 688-689; V. Rolland, *Planches de l'armorial général de J.-B. Rietstap*, 6 tomes, Paris-La Haye 1903-1926, tome 5, 1921, pls. 254-255; Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 348, 357, 358, 361, 362, noot 1 en afb. 274; Jusseret 1999 (noot 47), p. 101 en afb. 102. Met dank aan M.D. Haga voor zijn genealogische beschrijving van de wapenkwartieren van Adolf von Schauenburg.
- ⁶³ Paneel d1: 'praepositi L[ociodiensis] mei domini [mu]nere ad[sum]i' (ik ben er door de gunst van mijn heer de proost van Luik). Sint-Lambertus was de patroon van het prinsbisdom en de stad Luik en van de proost van het kathedraalkapittel, zie Van der Linden *et al.* 1999 (noot 44), pp. 506-507; Lambertus van Maastricht ST.
- ⁶⁴ Willem de Rijke, graaf van Nassau-Dillenburg, vader van Willem van Oranje, en Maria, moeder van Adolf von Schauenburg, waren broer en zus, zie W.K. Prinz zu Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten (Europäische Stammtafeln)*, 5 Bde., Marburg 1956-1978, Bd. 1: *Die deutschen Staaten* 1956, Tabel 115: Die Grafen von Nassau-Dillenburg 1341-1559; A. Thiele, *Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte*, 4 Bde., Frankfurt am Main 1991-1994, Bd. 1: Deutsche Kaiser-, Königs-, Herzogs- und Grafenhäuser 2, 1992, p. 324: Nassau: Linie Dillenburg-Siegen, en p. 353: Schauenburg. In zijn eerste huwelijk was Willem de Rijke getrouwd met Walburga van Egmond. Zij was de dochter van Jan, graaf van Egmond, en een zus van de Utrechtse bisschop Joris van Egmond, zie Dek 1970 (noot 10), p. 51.
- ⁶⁵ Adolf von Schauenburg was o.a. aartsdiaken van Henegouwen (1528), domheer in Mainz (1529) en Keulen (1529), proost van Sint-Gereon in Keulen (1533), van het kathedraalkapittel Sint-Lambertus in Luik (1533) en van de orde van het Heilig Kruis in Luik (1533) en aartskanselier van Italië (1548), zie J. de Theux de Montjardin, *Le chapitre de Saint Lambert à Liège*, 4 tomes, Brussel 1871-1872, tome 3, 1871, pp. 59-60; Wetzter und Welte's *Kirchenlexikon oder Encyclopädie der katholischen Theologie und*

ihrer Hülfswissenschaften, zweite Auflage, 13 Bde., Freiburg im Breisgau etc. 1882-1903, Bd. 7, 1891, p. 871; R. Schwarz, *Personal- und Amtsdaten der Bischöfe der Kölner Kirchenprovinz von 1500-1800, Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins E.V.*, Teil 1, Köln 1914, pp. 6-7; *Neue deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften München, Berlin 1953-..., Bd. 1, 1953, pp. 83-84; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), pp. 6-7. Volgens de constitutie van het Heilige Roomse Rijk bekleedde de keurvorst-aartsbisschop van Keulen het ambt van aartskanselier van Italië, maar het had geen praktische betekenis.

⁶⁶ Gatz *et al.* 1996 (noot 61), p. 6.

⁶⁷ Schwarz 1914 (noot 65), pp. 5-6; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), pp. 755-758; F. Bosbach over Hermann Graf zu Wied (1477-1552).

⁶⁸ Strijdbegrip uit de hervormings-tijd: drinken van de avondmaals-beker met eucharistische wijn door gelovigen, die niet tot de clerus behoren.

⁶⁹ De Utrechtse bisschop Joris van Egmond keerde zich eveneens fel tegen de hervormingsplannen van aartsbisschop Herman von Wied, zie G. Brom, 'Het bisdom Utrecht en de mislukte protestantisering van het aartsstift Keulen in 1542-1545', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 75 dln., Utrecht 1875-1957, dl. 23, 1896, pp. 161-204.

⁷⁰ F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)*, Zutphen 1983, pp. 137-141; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), pp. 757-758.

⁷¹ H. Foerster, *Reformbestrebungen Adolfs III. von Schaumburg (1547-56) in der Kölner Kirchenprovinz, Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*, Münster in Westfalen 1925, pp. 67-116; *Neue deutsche Biographie* 1953 (noot 65), p. 83; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), pp. 6-7.

⁷² De diocesane synode werd sindsdien regelmatig tweemaal per jaar gehouden, zie Gatz *et al.* 1996 (noot 61), p. 7; J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004, pp. 112-114; diocesane synode; pp. 143-144: visitatieplicht.

⁷³ Foerster 1925 (noot 71), pp. 13-47; *Neue deutsche Biographie* 1953 (noot 65), p. 83. Adolf von Schauenburg woonde van 10-10-1551 tot 11-03-1552

het Concilie van Trente bij, zie Gatz *et al.* 1996 (noot 61), p. 7.

⁷⁴ Foerster 1925 (noot 71), pp. 48-67; *Neue deutsche Biographie* 1953 (noot 65), p. 83; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), p. 7.

⁷⁵ Kuys 2004 (noot 72), pp. 162-170: metropoliet/aartsbisschop.

⁷⁶ Als reden van zijn absentie noemde bisschop Joris van Egmond de Utrechtse diocesane synode, die hij conform de keizerlijke *Formula* met grote inzet en ten koste van zijn eigen gezondheid had georganiseerd. De synode vond evenwel plaats in een jaargetijd, waarin zijn bos- en moerasrijk territorium nauwelijks meer begaanbaar was met als gevolg de afwezigheid van veel geestelijken. Zelf werd de Utrechtse bisschop getroffen door koorts en zag af van zijn reis naar Keulen. Hij liet zich vervangen door zijn vicaris-generaal Jacob Uteneng, deken van het Sint-Pieterskapittel, en Herman Lethmaet, deken van het Sint-Mariëkapittel, zie Foerster 1925 (noot 71), pp. 41-42; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), p. 7. In 1555, drie jaar na de brand van de Sint-Janskerk te Gouda, schonk Joris van Egmond het eerste glasraam *De doop van Jezus door Johannes de Doper* (glas 15, naar een ontwerp van Dirck Crabeth), zie Van Eck 2002 (noot 12), pp. 67-73, 156-160: Pls. 1, 1-5. Het carton werd in 1997-1999 door schrijver dezes gerestaureerd. De erfgenamen van Lethmaet schonken in 1562 een gebrandschilderd raam (glas 11, naar een ontwerp van Lambert van Noort) aan de Sint-Janskerk te Gouda, zie Van Ruyven-Zeman 2000 (noot 53), pp. 69-74, 122-131, afb. 5-1 t/m 12.

⁷⁷ De Theux de Montjardin (noot 65), tome 3, 1871, pp. 96-97; Schwarz 1914 (noot 65), pp. 7-8; Gatz *et al.* 1996 (noot 61), pp. 7, 24; F. Bosbach over Anton, Graf von Schaumburg (Schauenburg).

⁷⁸ A. Huysmans *et al.*, *Cornelis Floris (1514-1575), beeldhouwer, architect, ontwerper*, Brussel 1996, pp. 97-99 en afb. 228-231, 272, 294; S. Heinz, B. Rothbrust en W. Schmid, *Die Grabdenkmäler der Erzbischöfe von Trier, Köln und Mainz*, Trier 2004, pp. 128-131, afb. 74-77.

⁷⁹ De apostel Petrus treedt op als patroon van het aartsbisdom en de stad Keulen, zie Van der Linden *et al.* 1999 (noot 44), pp. 699-701: Petrus (apostel) ST.

⁸⁰ De superhumeral is een mouwloos opperkleed gedragen over de schouders en typerend voor de iconografie

van Sint-Lambertus, zie Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 348, 357, 360-361 en afb. 274, 276-279.

⁸¹ P. Lefèvre, 'Documents relatifs aux vitraux de Sainte-Gudule, à Bruxelles, du XVIe et XVIIe siècle', *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art / Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis* 15 (1945), pp. 117-162; J. Helbig en Y. Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique: Brabant et Limbourg. Corpus Vitrearum Belgique*, 4 tomes, Bruxelles-Gent 1961-1981, tome 3, 1974, pp. 67-130; B.C. van den Boogert, 'Habsburgs imperialisme en de verspreiding van de renaissancevormen in de Nederlanden: de vensters van Michiel Coxie in de Sint-Goedele te Brussel', *Oud Holland* 106 (1992), pp. 57-80.

⁸² Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck en H.A. van Dolder-de Wit, cat.tent. *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*, Gouda (museumgoudA) 2002, pp. 123-126 en afb. pp. 124, 126.

⁸³ P. Fuhring, 'Ornament in the King's Window of Gouda', in: De Groot *et al.* 2005a (noot 8), pp. 226-231: 227.

⁸⁴ Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 359-361 en afb. 274, 276.

⁸⁵ Na een afwezigheid van negentig jaar zijn de twaalf cartonstroken op 09-07-2004 weer teruggekeerd in het archief van de Sint-Janskerk te Gouda, nadat ze aan het Amsterdamse Rijksprentenkabinet in bruikleen waren gegeven na afloop van een tentoonstelling over de Noord-Nederlandse kunst, zie N. Beets, 'Catalogus van de Teekeningen', cat.tent. *De Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche Schilder- en Beeldhouwkunst vóór 1575*, Utrecht (Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, Mariaplaats) 1913, pp. 55-62.

⁸⁶ K.G. Boon, 'De vroegste glaskartons uit de Sint-Janskerk te Gouda', *Bulletin van het Rijksmuseum* 21-4 (1973), pp. 151-175; K.G. Boon, *Netherlandish Drawings of the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Catalogue of the Dutch and Flemish Drawings in het Rijksmuseum*, 2 vols., The Hague 1978: vol. 1: Text, pp. 118-121; vol. 2: Plates, pp. 125-128; K.G. Boon, 'Sixteenth-Century Cartoons for Church Window', *Apollo* 117 (1983), pp. 437-442; K.G. Boon, 'A Unique Group of Cartoons for Glass Reconsidered', in: V. Villadsen *et al.* (ed.),

Festschrift to Erik Fischer, European Drawings from six Centuries, Copenhagen 1990, pp. 299-314. Dr. K.L. Boon stelde in zijn teksten Huygh Jacobsz gelijk aan de kunstenaar met de noodnaam Meester van het Johannesretabel. Dr. J.P. Filedt Kok concludeerde vervolgens in zijn proefschrift: 'De meeste van de aan Lucas van Leyden toegeschreven glascartons uit de St. Janskerk te Gouda kunnen op grond van de stijl en de tekenwijze toegeschreven worden aan de Meester van de Johannespanelen, die mogelijk dezelfde is als Huygh Jacobsz., de vader van Lucas van Leyden', zie J.P. Filedt Kok, *Underdrawing and other technical aspects in the paintings of Lucas van Leyden*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1980, Stelling 8. Recentelijk introduceerden Filedt Kok en drs. E.W. Mijnlief broeder Cornelis Volpertz als 'goede kandidaat' van de cartonfragmenten, zich baserend op geschreven bronnen, zie J.P. Filedt Kok en E. Mijnlief, 'De vroegste cartons terug in Gouda', in: M. Windhausen *et al.* (red.), *Erfgoedverhalen voor Charlotte van Rappard-Boon*, Erfgoedinspectie, Den Haag 2007, pp. 176-184. Drs. M. van Waard zit nauwelijks een vergelijkbare tekenstijl en formele overeenkomsten tussen de vroege Goudse cartons en het Johannesretabel. Omdat aan Huygh Jacobsz geen enkel werk kan worden toegeschreven, gaat De Waard ervan uit, dat het hier om meerdere kunstenaars handelt, zie M. van Waard, *Form, iconografie & herkomst van een Hollands Johannes-retabel*, doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, Utrecht 2005, pp. 40-45, 49. Dr. J. Giltaij legt geen relatie tussen Huygh Jacobsz en de Meester van het Johannesretabel, maar hij rubriciert de laatste kunstenaar wel onder Gouda, zie J. Giltaij, 'Meester van het Johannes Altaar', in: F. Lammertse en J. Giltaij *et al.* (red.), *cat.tent. Vroege Hollanders. Schilderkunst van de late Middeleeuwen* (Museum Boijmans Van Beuningen) Rotterdam 2008, pp. 301-308: nrs. 55-56. Ter aanvulling: In de jaren 1485-1510 vonden er grootscheepse bouwactiviteiten plaats en werd de Goudse Sint-Janskerk gerenoveerd in de geest van andere Nederlandse stadskerken. In de jaren 1488-1492 was Huygh Jacobsz als glazenier actief betrokken bij deze ambitieuze plannen, zie RAL, *Gilden Archieven*, inv.nr. 1270 (1488), fol. 4: 'Item meester Hüge Jacopszoon van Koudekerck wonende ter Goude'; SAMH, KASJ, inv.nr. 1:2 (1490), fol. 16: 'Item van xl glaessen uut te nemen ende in tesetten x gulden ende van iij ramen tot Hughen j stuver noch vij

gulden'; SAMH, KASJ, inv.nr. 1:2a (1492), fol. 14v: '[m]eester Joest Afrighen [van Leyden] vijf scilden van Huuch Jacopzoon'. Beeldhouwer 'meester Joest' wordt ook genoemd in verband met het Leidse Sint-Nicasiusaltaar door Huygh Jacobsz, zie J.D. Bangs, *Cornelis Engebrechtsz. 's Leiden*, Studies in Cultural History, Assen 1979, pp. 92-96. Zie verder: Boon 1990 (noot 86), p. 304 en noot 11; B. van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*, Drieëndertigste verzameling bijdragen, Historische Vereniging die Gouda, Hilversum 2008, pp. 55-62, 197-198, 205. Uit het Leidse lijfrenteregister blijkt, dat Lucas van Leyden voor het eerst op acht december 1514 een bedrag aan rente kreeg uitbetaald en in dat jaar dus de volwassen leeftijd van vijftientig bereikte. Terugrekenend is het daarom goed voorstelbaar, dat Lucas van Leyden van geboorte Gouenaar was, zie RAL, Stadsbestuur (SA I), inv.nr. 830 (08-12-1514), fol. 2: 'by meester Lucas Hüge Jacopszoon zoon'; D. Koning, 'Het geboortjaar, de moeder en de woning van Lucas van Leyden', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 51, Vereniging "Oud-Leiden" (1959), pp. 82-90: 84-85. Voor een discussie (en onderbouwing) van het geboortjaar 1489, zie I. van Tuinen *et al.* (red.), *cat.tent. Lucas van Leyden en de Renaissance*, Leiden (Museum De Lakenhal) 2011, pp. 198, 199: noten 3-4.

⁸⁷ Boon 1973 (noot 86), p. 175: noot 51: 'Het is echter ook mogelijk dat een van de Goudse "glasmakers" b.v. de oude Crabeth, Pieter Dirckx, die al in 1514 [1511] vermeld wordt, uitvoerder was. In dit laatste geval zouden de kartons in het atelier van de Crabeths bewaard gebleven kunnen zijn.' Dr. X. van Eck zette de sacramentcartons, onder voorbehoud, op naam van Jacob Jansz Coddesteyn en hij suggereerde Pieter Crabeth als mogelijke auteur van de andere cartonfragmenten, zie Van Ruyven-Zeman *et al.* 2002 (noot 82), pp. 119-122.

⁸⁸ N.C. Kist en H.J. Rooyaards, *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, 9 dln., Leiden 1841-1849, dl. 8, 1848, pp. 220-222.

⁸⁹ De Groot 2007 (noot 1), pp. 39-72: 68-69 en afb. 11a-b.

⁹⁰ Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 53-319; G. Denhaene, *Lambert Lombard. Renaissance en Humanisme te Luik*, Antwerpen 1990, p. 35. De Sint-Pauluskerk werd

in 1801 verheven tot kathedraal, nadat de Sint-Lambertuskathedraal zeven jaar eerder tijdens de Luikse revolutie was verwoest.

⁹¹ Gewoonlijk waren de ambachtslieden, die werkten voor de abtj Saint-Hubert, ook actief in de heerlijkheid Mirwart. Daarom loont het de moeite om het Fonds du Château de Mirwart, Archives de l'Etat à Saint-Hubert, waarin regelmatig glazeniers bij naam worden genoemd, na te zien, zie J. Charneux, *Inventaires des archives du château de Mirwart*, Archives Générales du Royaume, Bruxelles 1978: jaren 1527-1528, 1538, 1540-1542, 1544-1545 en 1546-1547. Vriendelijke mededeling van J.-P. Weber. Ter aanvulling: na de dood van Walburga van Egmond in 1544 werd Margaretha van der Marck erfdochter van o.a. Mirwart. Zij bestelde bij Dirck Crabeth het glas *Judith en Holofernes* (1571) voor de Goudse Sint-Janskerk, zie Van Eck 2002 (noot 12); De Groot 2007 (noot 1), p. 54: genealogische tabel Marck-Egmond-Buren.

⁹² Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 314, 360 en afb. 240-241, 276, 279. In de periode 1525-1531 komt Pieter Crabeth niet voor in de Goudse stadsrekeningen. Wel moet een kanttekening worden geplaatst, dat de uitbeelding van beide schenkers nogal variëren. Zo is de figuur van Leo Outers schilderachtig-tonaal van opzet en uitgevoerd met teruggehouden verfijning. De figuur van Adolf van Schauenburg is daarentegen grafisch-lineair van karakter, gerealiseerd in krachtige en storende lijnen. Verder is er een opvallend verschil in de toepassing van het perspectief: laatmiddeleeuws in Gouda; renaissancestisch in Saint-Hubert. Dr. Y. Vanden Bemden (e-mail: 19-08-2010) constateert verder grote verschillen in architectuur en ornament, die de glasramen in de Sint-Pauluskathedraal en de Saint-Hubertabdijkerk van elkaar onderscheiden. Voorts wenst zij een onderzoek naar de herkomst van de ambachtslieden en vraagt aandacht voor hun taakverdeling in de Luikse glasateliers. Paschasius Berselius wordt opnieuw als tussenpersoon genoemd (zie noot 38). Erasmus geeft hem in een brief opdracht om zijn weldoener Leo Outers te groeten met wie hij in Leuven kamers heeft gedeeld. Leo Outers (d. 1532) was hoofd van het college *De Lelie* (1494-1517) en rector (1499 en 1502) van de Universiteit van Leuven, kanunnik van het kathedraalkapittel Sint-Lambertus te Luik (vanaf 1500), kanselier van prinsbisschop Erard van der Marck (1517-1530), proost van het Sint-Pauluskapittel te Luik (vanaf 1519)

en pastoor te Duinkerken, zie De Theux de Montjardin (noot 65), tome 2, 1871, pp. 348-349; Allen *et al.* 1913 (noot 37), vol. 3, p. 165; Erasmus aan Paschasius Berselius (Ep. 735; Leuven, 9-12-1517); H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550*, 4 vols., Louvain 1951-1955, vol. 1, 1951, pp. 92-93; Bietenholz *et al.* 1985 (noot 37), vol. 3, p. 37; F. Bierlaire over Leo Outers.

⁹⁵ Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 53-151, 218-248. Voor de wereldlijke en klerikale dynastie en de hiërarchische indeling van de ramen binnen het kerkelijke interieur, zie W. de Groot, 'Habsburg patronage and the particular situation of the emperor's and king's windows during the Dutch Revolt', in: De Groot *et al.* 2005a (noot 8), pp. 152-168; W. de Groot, 'Bloei en teloorgang van de Bourgondisch-Habsburgse glazen in de Oude Kerk van Amsterdam', *Amstelodamum* 92-6, 2005b, pp. 17-32.

⁹⁴ Vanden Bemden 1981 (noot 54), pp. 70, 133 en afb. 39; Y. Vanden Bemden, 'Marques et signatures dans les vitraux des anciens Pays-Bas', in: C. Van Vliederen en M. Smeyers, *Merken opmerken. Merk- en meestertekens op kunstwerken in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Typologie en methode*, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven 1990, pp. 71-84: 75 en afb. 5. Het onderzoek van dr. Y. Vanden Bemden heeft zich bepaald tot de naam Dirck (niet Pieter en Wouter) met Dirck van Halle als uitgangspunt en mogelijke kandidaat van de Luikse glazen. Het vidimus *De Kruisiging* van Dirck Crabeth in de Collections artistiques de l'Université de Liège zou kunnen wijzen op zijn aanwezigheid in Luik, zie Z. van Ruyven-Zeman, 'De gebroeders Crabeth en Willem Tybaut, nieuw werk van de

kunstenars van de Goudse glazen', *Delineavit et Sculpsit. Tijdschrift voor Nederlandse prent- en tekenkunst tot omstreeks 1850* 31(2007), pp. 2-22: 5-8, afb. 3.

⁹⁵ Vanden Bemden 1981 (noot 54), p. 70. De Sint-Martinuskerk (Saint-Martin-en-Île) bevindt zich op een eiland, gevormd door een niet meer bestaande vertakking van de Maas. Mogelijk is Gerard Goessin verwisseld met Gerard van Groesbeek.

⁹⁶ Bijlage, nr. 12.

⁹⁷ Het voorlopige onderzoek naar de woon- en verblijfplaats van Pieter Crabeth te Luik in de periode 1500-1545 leverde geen resultaat op. S. Dubois, premier assistant, Archives de l'État à Liège (e-mail: 19-06-2008): 'Je n'ai pu trouver aucune mention de Pierre Crabais ou Peter Crabout ou Pieter Crabeth dans les tables disponibles.'

⁹⁸ NA, Archieven van de Staten van Holland voor 1572, Kohier van de tiende penning van 1543, inv.nr. 209, fol. 11v.

⁹⁹ Sinds 1524 was 'crepel Pieter' de vaste bijnaam van Pieter Crabeth in Gouda, zie SAMH, Oud Archief Gouda, inv.nr. 1001 (03-1524), Kohier van de gedwongen geldleningen; zie ook Van Mander 1603-1604 (noot 26), fol. 227v.

¹⁰⁰ SAMH, Archief Sint-Janskerk Gouda 1:3 (1543), fol. 71r: 'Item Pieter die glazemaker betaelt van vij panden met setten ende stoppen in als xxxij stuwens'. Alhoewel het jaartal bovenaan de chronologische betalingsoverzichten van werklieden anders doet vermoeden, begint de inschrijving van de rekeningen van de Sint-Janskerk halverwege het jaar. In 1547 wordt dat duidelijk, want vanaf 03-07 specificeerde de rentmeester de betalingsdag van de werkzaamheden. De boekhoud-

kundige jaren beginnen dan als volgt: 1547, ca. 03-07; 1548, 03-06; 1549, 07-04; 1550, 18-05; 1551, 10-08; 1552, 08-05. Gezien de plaats van de post in het rekenboek werd 'Pieter die glazemaker' eind 1543 betaald, zie Van den Berg 2008 (noot 86), pp. 213-218, 235-237. De kerkelijke rekenboeken van de tweede helft van de zestiende eeuw bevatten slechts één vermelding van Pieter de glazenmaker. De rekenboeken over de jaren 1491-1542 en 1552-1556 zijn verloren gegaan.

¹⁰¹ Terwijl Pieter Crabeth in de jaren 1520-1531 slechts vier gedocumenteerde opdrachten uitvoerde voor de Goudse overheid, komt de stadsglazenier Pieter Adriaensz de Greuser gedurende het tijdvak 1521-1552 tientallen keren voor in de stadsrekeningen.

¹⁰² SAMH, Oud Archief Gouda, inv. nr. 1196 (1539), fol. 33v.

¹⁰³ Uit hetzelfde jaar stamt de betalingsopdracht, en na viereneenhalve maand Dirck's kwitantie, voor een gebrandschilderd raam door Floris van Egmond geschonken aan Bernard van Duven, balijer van de Johanniterorde in de Commanderie van Sint-Catharijne te Utrecht, zie Drossaers 1955 (noot 6), inv. nr. 114; betalingsopdracht Floris van Egmond-Buren aan Adriaen Bouwensz, rentmeester van IJsselstein (07-09-1539); inv.nr. 114: kwitantie van Dirck Crabeth (23-01-1540); Van Tongerlo 1984 (noot 1), pp. 3-5.

¹⁰⁴ SAMH, Archief Sint-Janskerk, Kerkmeesters, inv.nrs. 54 (1552, 1558); Walvis 1713 (noot 2.4), dl. 2, pp. 54-55.

¹⁰⁵ SAMH, Archief Sint-Janskerk 1:6 (1559), fol. 44, p. 193.

¹⁰⁶ Zie noot 30.

BIJLAGE*

Nr. 1: HUA, Rooms-Katholiek, Domkapittel, inv.nr. 825 (16-03-1496, volgens Paasstijl).

Wy Johan greve tot Egmonde heer tot Baer stadthaller generail van Hollant Zeelant *ende* Vriesslant doen kondt *ende* bekennen mits desen dat wy ter liefden beden *ende* begeerten van Wolter van Baexen onsen getruwen dienre gegont hebben *ende* gegeven *ende* mitz desen onsen tegenwoirdigen openen brieve gonnen *ende* geven den schemelen armen iongen geheiten Peter Krabout puerlick om godesswill die costerye van Hagensteyn mit allen renthenen vruchten profyten emolumenten *ende* vervallen zekere *ende* onsekere als dair toebehoeren die selve costerie te hebben te houden *ende* te gebruycken soe lanck hy in levenden lyve wesen sall tot synen schoensten *ende* meesten profyt *ende* oirbair. Bevelen dair omme alle onse officieren dienre schout burgermeesteren scepenen kerckmeesteren *ende* allen onsen ondersaiten van Hagensteyn *ende* allen den ghenen dair dit aen *ende* tot hoerre kenniss comen mach dat sy den selven Peter Krabout syn leven lanck in desen costeryen stellen *ende* houden *ende* hem dair voir kennen *ende* van onsen wegen in styven stercken *ende* voir staen, *ende* doen hebben *ende* vrylick genyeten *ende* gebruiken alle renthenen vruchten profyten emolumenten *ende* vervallen zekere *ende* onzekere mit allen annexen dair toe behorenden nyet uutgesondert sonder hem dair ennich letsell krot hynder off moeyenisse in te doen off te laten geschyen in enniger wyss van yemande wie hy oick wal selve te bedienen off by enen anderen van synre wegen waill *ende* loofflick te doen *ende* te laiten bedienen tot synen believeen meesten profyt nutschap *ende* oirbair wantet ons also beliefft *ende* gedaen willen hebben sonder argelist des toirkonde hebben wy onsen name *ende* hanteyken mit ons selffs hant hier onder gestelt den sestienden dach in marte anno etcetera nonagesimo quinto nae scriven *ende* beloip sHooffs van Hollant

JdEgmont

Nr. 2: ARAB, Rekenkamer van Karel V, hertog van Brabant, inv.nr. 26432 (1522), titelblad en fol. 9v.

Vanden nijewen glaessen ind glaesraempten
op de groete cappelkaemer

Item soe als de glaesraempten met den glaessen
op de groete cappelkaemer all verrott ind bedorven
waren. Dair mede de selve kaemer geheell mede
ongecust ind ongestoffiert was, hefft mijn voirscreven
here greve van Bueren doen tijmmeren ind maeken bij
meester Frans van Harlem tijmmerman twee groete
houlteren cruijsraempten elck van xiiij voet hoeghe
ind vij voet breijt *ende* dairijn doen stellen bij meester
Peter glaesmecker vander Gouwe viij schoene geschilderde
glaessen met kaijzerlicker majesteijt ind Burgonschen waepen wair-
aff de raempten metten glaessen hebben gecost als
hij beschreven staet

Item meester Frans van Harlem tijmmerman to Graeff
van sijnen hout getijmmert ind gemact twee groete
houlteren cruijsraempten van gueden harden eijken
hoult, elck raempte hoegh wesen xiiij voet ind vij
voet wijt costen elck raempt iiiijz *gulden videlicet* jx *gulden* Ende
beneden inde selve raempten bujten gemact van
gueden waegenschott van sijns selffs stoff iiiij nije houlteren
slachvensters tstück om xxx *stuvers* facit *vj gulden*. De selve
noch gemact inde groete houlteren raempten beneden
vier glaesraempten om de glaessen ijnne te stellen
van sijns selffs hout tstück om xv *stuvers videlicet* iij *gulden* ~~somma houtwerck xviiij gulden~~

Crabet

Item meester Peter Crabout van Cuijck glaesmecker
woenende totter Goude in Hollant, doen maeken ind
stellen in dese vurscreven raempten boeven ind beneden
acht schoen nije geschijlderde glaessen met kayserlicker maiesteijts
ind Burgonschen waepen costen tstück vij *gulden brabant* facit - ~~lvj gulden k~~

in de marge:

Bij certiffication hier voere
overgegeven
⌘
Nietmin hoger als
voere.
Geroyeert mits den redenen
als voere ende der acten
vander Coningennen [Margaretha van Oostenrijk] hier voere
overgegeven.

in de marge:

By kennissen ende quitancie
vanden selven meester
Peeter hier overgegeven

Nr. 3: NA, Archief van de Nassause Domeinraad, dl. 2, 1955, inv.nr. 1029 (03-12-1523)
Adres: A mon tres honnore *seigneur*
monseigneur le conte de
Bure lieutenant de l'empereur
et *cetera*

Tres honnore *seigneur* de si bon cuer que fait
puis a *vostre* noble grace me recommande

Monseigneur jay jcy Wother le filz maistre Pierre le
voirier de Grave qui besoingne avec son frere a faire des
voiriers pour mon eglise. Lequel ma remonstre que
depuis ung an ou environ *nostre* charioz avec noz proceceurs
estoyent audict lieu de Grave ledict Wother estoit monte
sur ung des cheval de *nostredict* charioz pour aller querir
du fouraige par la ville *comme* il est de coustume.
Dequoy laccident survient que ledict cheval sur lequel
il estoit monte rueait *parderier* en sorte quil occis ung
homme. Monseigneur je vous supplie que *vostre* plaisir
soit de vouloir regarder ledict Wother en pitie et
luy vouloir pardonner le cas et vous ferez aulmosne.
Monseigneur jay parle a *vostre* serviteur porteur diceste et
luy ay donne charge de vous dire quelque choze de *par* moy.
Et sil est choze en quoy je vous puisse faire *service*
vous me trouverez prest a laccomplir. Aydant Dieu
que monseigneur vous donne tres bonne vie et longue. A
Saint Hubert ce iij^e jour de decembre *anno xv^e et xxij*

Vostre tres humble chappellain et amy Collart [Nicolas]
de Malaise abbe de *Sainct* Hubert en *Ardenne*

Collart an iij
[*manu propria*]

Nr. 4: MBB, Manuscript 963 (09-03-1541), ongefolicieerd
A maistre Peter le pointre *pour* reste iijj *patards*

Nr. 5: MBB, Manuscript 963 (15-05-1541)
Peter le point le xv^e de may sur ses ouvraiges
de pointure iijj *escus* dor *valant* - viij *florins* *brabant*

Nr. 6: MBB, Manuscript 963 (20-03-1542)
iij
Meister Peter point *ung* *patards* d *brabant*

Nr. 7: MBB, Manuscript 963 (06-04-1542)
Maistre Peter point *ledict iour* *pour* en *levant* *lenfan* *Godefroy* *patard* et *ung* *car*
Aantekening op los briefje: *Item* *messeigneurs* *labbey* en *bathizant* *lenfans* *Goudefroy* *ij* *gras*

Nr. 8: MBB, Manuscript 963 (08-04-1542)
Maistre Peter *ledict iour* - v *patards* *brabant*

Nr. 9: MBB, Manuscript 963 (10-04-1542)
Maistre Peter point le xe *iour* *dapril* en *allant*
a *Liege* - iijj *florins* *ung* *patard* *brabant*
Item *pour* du *voir* ... *colorez* *ung* *florin*

Nr. 10: MBB, Manuscript 963 (16-04-1542)
A *Bastien* le *voirier* de *Liege* *pour* son *vin* *pour* avoir
assys la *verrier* de *coadiuteur* de *Collongne* [Adolf von Schauenburg]
xvij *patards* *brabant*

Nr. 11: MBB, Manuscript 963 (17-04-1542)
Maistre Peter point - *xiiij* *patards* *brabant*

Nr. 12: MBB, Manuscript 963 (17-05-1542)
Maistre Peter point *pour* la *rest* de *ses iourures* *jusques* a *l'Ascension* [18 mei]
depuis le *jeudy* *apres* *Invocavit* [26 february] - iijj *florins* *viiij* *patards* *ij* *car* *brabant*
Item *davantages* que *monseigneur* [abt Remacle de Marche] *luy* at *donnes* de *se* que *y* *nat*
point *comptes* *touttes* *ses iourure* *apres* *Pasques* [9 april]
- *xxxj* *patards* *ung* *car* *brabant*

Nr. 13: MBB, Manuscript 963 (26-05-1542)
Meister Tidrich le xxvj^e iour de may sur ses
ovraiges valant iiij escus valant - viij florins brabant

Nr. 14: MBB, Manuscript 963 (02-07-1542)
Maistre Dirich sur les ovraiges ij chevalchiers
de geldre valant - ij florins viij patards [de] brabant

Nr. 15: MBB, Manuscript 963 (13-07-1542)
Maistre Dyrych pointre sur ses ovraiges du iournees
- iiij florins brabant

Nr. 16: MBB, Manuscript 963 (17-07-1542)
Maistre Dyrych le xvij^e iour de juliet pour la rest de tout
ses ovraiges et de tout ses iourures
- xvj florins vij patards brabant

Nr. 17: MBB, Manuscript 963 (29-07-1542)
A maistre Dyrych et au menuisier en retournant a Liege
pour leur vin au retour ung florin dor valant xxxj patards brabant

Nr. 18: MBB, Manuscript 963 (08-09-1542)
A Thierr le tinturier pour de la florie que maistre Dederich
ait este querir en la maison de son pere v patards

Nr. 19: MBB, Manuscript 963 (16-11-1543)
A Thiri le pointre pour acheter de souffre pour cuyr les voir
iij patards

Nr. 20: MBB, Manuscript 963 (18-01-1544)
A Thierr le pointre pour des coulleurs pour les verriers
iiij patards

* Mijn erkentelijkheid gaat uit naar A. van der Drift osb (Egmond, Sint-Adelbertabdij) voor zijn waardevolle vertalingen van de Latijnse en Franse teksten, en aan G.G.J. Boink, die mij terzijde stond met zijn diepgaande kennis over paleografie. Verder ben ik dank verschuldigd aan Père J.-M. Delanghe sj, bibliothecaris Museum Bollandianum Brussel, die zo vriendelijk was om mij het Manuscript 963 te laten inzien, en dr. J.-M. Duvosquel en J.-P. Weber voor de bezorging van fotokopieën van de folia.

SUMMARY

The intention of my article is to reopen the investigation into the heritage of the Crabeth family and their activities as glaziers of stained-glass windows along with other works of art they produced in the sixteenth century.

For a long time it was believed that Pieter Dircksz Crabeth and his famous sons Dirck and Wouter originated from Gouda, where they achieved their greatest work: eighteen stained-glass windows for Sint Janskerk. In my contribution I give an account of the pre-Gouda period and make clear that their field of activities was wider and more far-reaching than is commonly agreed upon.

Profiles of their patrons provide an insight into the network to which the Crabeths belonged. Their contacts with the land of Cuijk and the prince bishopric of Liège have been investigated and documented.

Count Floris of Egmond-Buren and his commission to Pieter Crabeth to make eight windows for his castle in Grave in 1522 is highlighted. Research shows a patronage relationship between the house of Egmond and the Crabeth family.

In a letter written by Abbott Nicolas de Malaise we find evidence of a stay by Dirck and Wouter Crabeth at Saint Hubert d'Ardenne around 1523 due to the rebuilding of the abbey church in Renaissance style. The impetus for this letter was a fatal accident caused by Wouter Crabeth's horse. The article goes into the judicial implications of such an event and the consequences for the person involved at that time. The letter expresses the abbot's concern about Wouter's stay in Saint-Hubert with regard to the continuity of the building project.

Twenty years later Pieter and Dirck Crabeth are again invited by Abbott Remacle de Marche to produce stained-glass windows for the abbey church in Saint Hubert, which had been destroyed by fire in the intervening years. The window of Adolf von Schauenburg, who later became archbishop of Cologne, is a wonderful example from this period and it is the only known glass by Pieter Crabeth still *in situ*. Research into stylistic elements of the rendering of the suffragan bishop in the Gouda cartoon *Confirmatio* and the patron saint Lambert in the Schauenburg window show a remarkable resemblance between the two figures.

In view of the activities of the Crabeths in Saint Hubert d'Ardenne, critical research is called for into the authorship of the windows in the bishopric of Liège and the probability of the glaziers being involved in glass production studios in its capital.

New insights based upon thorough studies of material and written sources with detailed notes and glosses, along with recent archival investigations, are presented here in the hope that discussion about Pieter Crabeth and his sons Dirck and Wouter will be given new life and put into a wider perspective.